

Dieđut nr. 3/2007

Boazodoalu máhtut áiggis áigái

Etniid doaibma árbevirolaš oahpaheamis boazodoalus.

Solveig Joks

Ovdasátni

Čálus lea boađus golmma jagi dutkanprošeavttas “Mánáid sosialiseren boazodollui nissonolbmuid geahčastagas” mii álggahuvvui 2002 čavčča ja loahpahuvvui juovlamánu 2005. Prošeavtta leat ruhtadan Boazodoalu Ovdánahttininfoanda ja Sámi Instituhtta.

Mun giittán erenoamážit Sievju orohaga boazodoalliid ja buot nissonolbmuid geaid mun lean jearahallan. Sii leat buriin mielain juohkán munnje dieđuid iežaset boazodoalloallima ja -bargguid birra. Buohkat leat diktán mu maiddái geavahit sin namaid čállois.

Giittán maiddái Sámi Instituhta ovddeš direktivrra Audhild Schanche gii lea bagadallan dán čállosa álgogeahčen. Dasto giittán dálá direktivrra Jelena Porsanger gii lea viššalit lohkan čállosa ja bagadallan. Svanhild Andersen ja Káren Elle Gaup leaba guktot lohkan ja árvoštallan čállosa, ollu giitu sudnuide. Giittán Máret Sára ja Inger-marie Oskal geat leaba divodan giela.

Guovdageaidnu, juovlamánu 21. b. 2007

Solveig Joks

Sisdoallu

1	Álggahus.....	7
	Boazodoalu organiseren	8
	Boazu ja eatnamat.....	10
	Siiddastallanvuohki rievdaohtá.....	12
	Čuolbmačilgehus ja metoda	14
	Čállosa hábmen	16
2	Boazosámi nisssonolbmuid sajádat ja doaimmat ovddeš áiggis otnáži.....	17
	Boazosámi nisssonolbmuid sadji Finnmárkku boazodoalus	18
	Boazosámi nisssonolbmuid sadji Ruota bealde	19
	Boazodoallonisssonolbmuid sadji eará guovlluin	21
	Boazosámi nisssonolbmuid árbevirolaš eallin Guovdageainnus.....	23
	Siiddastallanvuogit váikkuhit nisssonolbmuid dillái	26
	Boazosámi nisssonolbmuid riekti ja sadji ovddeš áiggis.....	27
	Árbevirolaš bargujošku nisssonolbmuid ja almmáiolbmuid gaskka.....	28
	Mo lágat ja njuolggadusat čuhcet nisssonolbmuid dilálašvuhtii	30
	Nisssonolbmo doaibma iešguđetláhkáii guovllus guvlui.....	31
3	Sosialiseren ja máhttu – guovddážiis árbevieruid sirdimis	33
	Sosialiseren.....	33
	Máhttofiervrideapmi.....	36
	Álgoálbmotmáhttu ja dieđalaš máhttu.....	37
	Álgoálbmotmáhttu sadji ja doaibma.....	38
	Geavatlaš máhttu	41
4	Boazosámi mánáid sosialiseren.....	45
	Oahpaheapmi bargguid oktavuodas	45
	Čakčat mearragáttis	46
	Čohkkenáigi	47
	Gidđa ja geassi.....	48
	Oktavuodat earáiguin.....	48
	Olbmo ja bohccuid gaskavuodat	49
	Bealljemearka.....	49
	Diiddat	51
	Hállu daguid vuodđu	52
	Heivehit iežas luonddudilálašvuodaide.....	54
	Muitalusaid doaibma	55
	Duolbmat alccesis luotta	58
5	Boazodoallomáhtuid fiervrideapmi.....	60
	Oahppat oassálastima bokte	60
	Oaidnit, dovdat ja dádjadit	60

Árvvoštallat	64
Boazodoalu giella	64
Boazu oahpaha.....	67
Gessot guovlluide ja gulahallat daiguin	69
6 Sihkkarastit máhtuid sirdima	72
Boazodoallomáhtu ipmárdus.....	72
Skuvla- ja árbevirolaš máhtu ruossalasvuodát	74
Mánáid oassálastin ollesolbmuid bargguin	75
Boazodoalu iešvuodát.....	77
Skuvladoaibma árbevirolaš máhtu oahpaheamis	78
Boazodoalu oahpaheami mánggabealatvuodát	79
Máhtu dehálašvuohta boahttevaš boazodoalu bastevašvuhtii.....	81
Árbevirolaš máhtu oinnolašvuohta ja viidodat.....	81
Máhtu aktiivvalaš sirdin	83
Manne seilluhit máhtu?	83
Boazodoallomáhtu seilluheami eavttut boahtteáiggis	84
7 Loahppasánit.....	86
Boazodoallomáhtu dovdomearkkat.....	87
Máhtu mearkkašupmi	88
Gáldut.....	91
Čoahkkáigeassu.....	97
Summary	99

1 Álggahus

Boazodoallu man vuolggasadji lea goddebivdu, lea leamaš Sámis juo mánga čuohtejagi. Bearrašat leat johtán bohccuideasetguin áiggiid čađa. Sin máilmmi-oidnu, vierut ja máhtut leat sirdašuvvan ođđa buolvvaide áiggis áigái. Ollu boazodoallomáhtuin bohciidit boazodoalu guovlluin gos olbmot johtet ja ellet. Olbmuid birgejupmi leage guovddážiis. Rievdadusat sihke boazodoalu siskko-bealde ja servodagas muđui leat dagahan ođđa dilálašvuodaid, ja ođđa máhtut leat čuožžilan. Leat dattetge ollu oasit boazodoalus mat leat bisuhuvvon áiggiid čađa nugo ovdamearkka dihtii johtin. Boazu guohtu iešguđetlágán šattuid ja danne johtá iešguđetlágán eatnamiid gaskka. Leat erohusat guovlluid gaskkas gos bearrašat johtet, ovdamearkka dihtii lea suolo- ja nannánjohtolagain erohus. Go mearra lea johtolagas, de gáibida dat máhtuid mat eai leat seamma dárbblašlaččat boazosámiide geat johtet nannámis.

Dábalaččat boazosámit leat lullieatnamiin dálvet ja geasset fas davvieatnamiin. Johtima bokte leat sii háhkan máhtuid sihke eatnamiid ja bohcco luonddu birra. Dasa lassin gullet maiddá eará bealit johtimii nugo gálvofievrrideapmi, lávostallan, bivtasteapmi, biebmoháhkan ja muđui buot eará bealit mat gusket birgejupmái. Bohccos fidne olmmoš sihke bierrgu ja ávdnasiid, ja dasa dárbbáša máhtu diehtit makkár bohcco lea buoremus njuovvat iešguđetge dárbbuide. Jus ovdamearkka dihtii áigu goarrut čikjabeaskka, de feršešii misiid njuovvat juo suoidnemánus dahje borgemánu álgogeahčen go dalle lea guolga fiidnámus.

Barggut rievddadit jagi mielde. Leat vassis áigodagat goas njuovada, goas gápmasiid váldá, goas náhkiid navilda ja nu ain. Jagiáiggit ja jahkodagat leat mánggalágánat ja dat gáibidit iešguđetgelágán heivehemiid. Mánggat bearrašat sáhttet ovttas guođohit ealu, ja nu maiddá johtetge fárrolaga. Leat earát fas geat johtet lahkalgaid ja geaiguin ferte gulahallat vai ii masttat. Muhtun barggut leat álo leamaš, earát fas jávket, rivdet dahje ođđasat bohtet sadjái. Nugo dilálašvuodát rievddadit guovllus guvlui, de dat maiddá sáhttet rievddadit bearrašis bearrašii, ja vel olbmos olmui. Eaige buot bearrašat vuorut bargguid seammaláhkái. Leat dieđusge maiddá oktasaš barggut nu guhká go boazodoallu jođihuvvo árbevirolaččat, mas ovdamearkka dihtii johtolatstruktuvrrat ja sosiála organiseremat bisuhuvvojit. Buot dát leat máhtut boazodoalus, man vuolggasadji lea eallinvuohki ja birgejupmi. Oahppan álggahuvvo mánnán ja dahkko sihke bargguid, muitaleami, vánddardeami ja duhkoraddama bokte.

Boazodoalu eallinvuohki gáibida ovttasbarggu ja gulahallama jus doaibma galgá lihkestuvvat buoremus láhkái. Ollu olmmošlaš bargonávccat dárbbášuvvojit jus boazodoalu galgá sáhttit fievriddit árbevirolaš málle mielde, nugo ovdamearkka dihtii johtit, guođohit, mearkut, ávnnastit ja duddjot. Go leat

mánjggat iešguđetgelágán doaimmat, de gáibiduvvo máhttoviidodat mii ii leat dušše ovttá olbmot duohken dan ollašuttit. Muhto go leat bearraša olbmot geain leat iešguđetlágán máhtut, de dat ovttas devdet boazodoalu dárbbuid. Nisson-olbmui lea omd. mánjii eará doaimma go almmáiolbmui, ja nu šaddetge sis maiddá earálágán máhtut ja vásáhusat. Leat maiddá áigodagat nugo čohkken, rátkkašepmi ja njuovvan goas lea dárbbalaš ahte ollugat servet mielde. Njuovdettiin omd. lea lunddolaš ahte nissonolbmot geat duddjojit, leat válljemin gápmasiid dahje beaskanáhkiid.

Boazodoalus lea dehálaš máhttit gulahallat earáiguin, ja danne lea oktasaš giella ja oktasaš áddejumi dehálaš. Bohccuid omd. dávjá mastet eará siiddaid ealuide, mii mearkkaša ahte bohccot šaddet earáid háldui. Buorit oktavuodát eará siiddaid olmuiguin lea mávssolaš go iežas bohccuid galgá oažžut ruovttoluotta. Máhttit gulahallat lea ávkin jus olmmoš galgá bures lihkestuvvat.

Boazodoalu organiseren

Boazodoalus lea viiddis organiseren mas boahťá ovdan ahte olmmošlaš bargonávccat ja oktasaš bargoguoimmit bidjet vuoddu ealáhusa doibmii. Georg Henriksen (1994: 200–201) oaivvilda ahte arktalaš álgoálbmogiin lea seamma-sullasaš vuohki organiseret servodagaid. Fuolkevuotta lea joavkkuid organiseren-vuoddu, mas lea stuorra heivehanmunni. Joavkkuid sturrodát ja miellahtut molsašuddet dan ektui makkár vejolašvuodaid ja gáibádusaid iešguđet jagiáiggít buktet. Boazodoalus lea maiddá dábálaš ahte miellahtut molsašuddet go geasse-siidda olbmot eai dárbbas leat seammát go dálvesiidda olbmot.

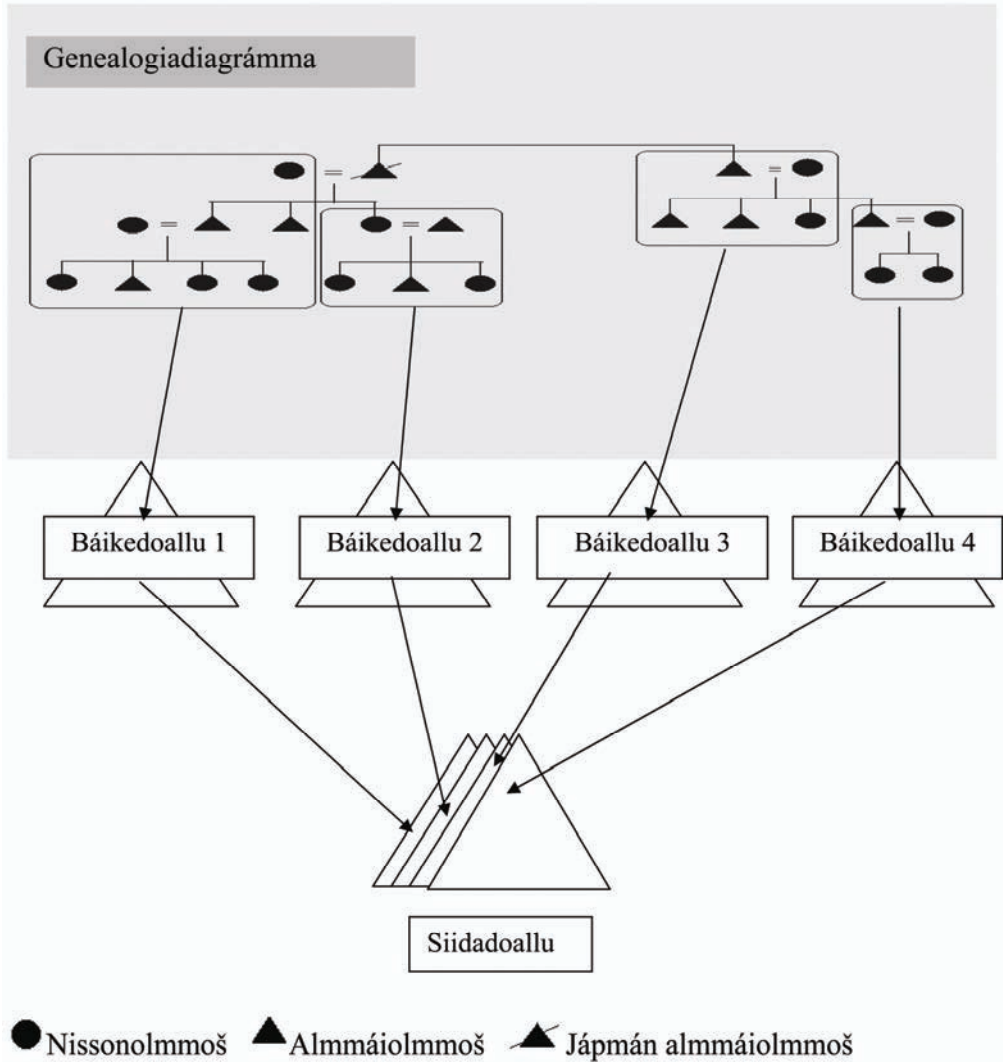
Boazodoalu válđoásahusat leat báikedoallu ja siidadoallu. Mikkel Nils Sara (2001) meroštallá báikedoalu čuovvovaččat:

Báikedoallu, mii lea doaimma dehe visot barggut mat galget dáhkidit iešbirgejumi. Lea báiki mii oktiibuot galgá háhkat alces gaskaomiid mat dárbbahuvvojit barggu doaimmaheapmái ja eallámuššan, ja mii galgá vástidit bargogeatnegasvuodaid ovddas siidda siste. (Sara 2001: 85–86.)

Siida lea moattit dahje mánjggat báikedoalut, mat leat searvan ealu guđohit ja gohkket oktii ráđiid (Sara 2001: 94). Dábálaččat gullet ovttá siidii bearrašat, áhku, ádját, oappážat, vieljažat dahje eará lagaš fulkkežat (geahča mu 1. govvosa). Muhto okta báikedoallu sáhttá maiddá doaimmat siidan. Eai dárbbas seamma báikedoalut gullat seamma siidii miehtá jagi. Báikedoallu sáhttá siiddastallat earáiguin geasset go dálvet, ja sáhttá leat maiddá sierra siidan dálvet.

Sámi árbevirolaš boazodoalloorganiseren lea vuodđduvvon fuolkevuhtii (Joks 2005: 41).

Govus 1. Boazodoalu organiseren



Genealogiija govvosa ruvtuid siste leat iešguđetgelágán bearašstruktuivrrat mat ovddastit iešguđetge báikedoalu. Báikedoalus, mii lea gurut ravddas, leat áhkku, su guokte bártni, nuppi bártni eamit ja sudno mánát. Dasto lea nuppi ruvttos seamma áhku nieida oktan isidiin ja mánáiguin sierra báikedoalus. Goalmmát ruvttos lea fas áhku sivjjot oktan eamidiin ja mánáiguin. Maŋemuš ruvtto siste oaidnit fas ovddit báikedoalu bártni, gii lea náitalan ja lea ásahan sierra báikedoalu. Buot dát namuhuvvon báikedoalut servet oktii ja ásahit oktasaš siidadoalu. Genealogiija govus čájeha ovdamearkka mo bearašlahtut sáhttet ovddastit báike-

doalu. Sáhttet ollu eanet molssaeavttut, nugo ovdamearkka dihtii eadni bártneidisguin. Govus čájeha dušše ovtta máŋgga eará vejolašvuodas.

Robert Pehrson (1957) gii lea dutkan mo sosiála oktavuodát doibmet Geaggánvuomi boazodoalločearus, mii lea Ruota beale Gárasavvonis, oaivvilda ahte joavkomiellahttovuohta ja kollektiivvalaš vuoigatvuodát sirdašuvvet sihke nisssonolbmuid ja almmáiolbmuid bokte. Geaggánvuomi sámiiin eai leat danne ovttageardánis njuolggadusat dasa goappá sohkabeali bearrašii náittosguoimmit galget ásaiduvvat, ja juohke dilálašvuohta ferte danne iskot, oaidnin dihtii makkár oasit váikkuhit válljemii, čuoččuha Pehrson. Oasit mat mearridit fárreba go eamida vai isida siidii, leat ekologalaš dilálašvuodát, bearrašiid valljivuohta, náittosguimmiid váhnemiid dahje vieljaid ja oappáid stáhtus, olmmošlaš bargoveahka, náittosguimmiid ahki, ja demográfalaš dilálašvuohta. Go vuhtiiváldá dáid osiid, de lea seamma vejolašvuohta ásaiduvvat eamida jovkui, mii servodatfágas gohčoduvvo *uxorilocal* ja nuppe beales gohčoduvvo fas *virilocal* go náittosguimmežat fárrejit isida jovkui. (Pehrson 1957: 66–67.) Finnmárkku boazodoalus leat seamma prinsihpat vuodđun siidaásaheamis go Geaggánvuomis oaivvildeaba Nils Oskal ja Mikkel Nils Sara (2001). Go báikedoalu bohccot leat searválagaid eará báikedoalu bohccuiguin siiddas, de mearkkaša dat ahte go ođđa báikedoalut ásahuvvojit, eanaš áigge náitaleami oktavuodas, de ferte maiddái báiki mearriduvvot earret dalle go náittosguimmežat gullaba ovtta siidii. Go ii leat njuolggadus mii dadjá goappá sohkabeali siidii galgaba ásaiduvvat, de árvoštallo dilálašvuohta dainna lágiin ahte ekologalaš ja sosiálalaš bealit gessojuvvojit ovdan go báikki galgá válljet. (Oskal ja Sara 2001: 304.)

Nugo boahtá ovdan mu dutkamušas *Boazosámi nisssonolbmot, guovddážiis báike- ja siidadoalus muhto vajálduvvon almmolaččat* (Joks 2001), de lea dihto juohku báikedoallo- ja siidadoallobargguin. Siidda barggut juogaduvvojit báikedoaluid gaskka, nugo guođohanvuorut. Siidda oktasaš bargguide gullet ee. gárdádstallamat ja daidda ráhkkaneamit, nugo ovdamearkka dihtii gárddiid ceggen ja divodeamit. Siiddas šiehtadallet goas ealu bidjet gárdái, ja goas rátkkašit. Báikedoallobargguide gullá fas bearraša boazodoalu hálddašeapmi, nugo rehketdoallu, boazodoallodieđáhus, doarjjaohcamat omd. boraspirevahágiid ovddas. Nisssonolbmot omd. duddjojit dálvesujiid, geassesujiid ja čijnaid. Báikedollui gullá maiddái biebmo- ja ávnnsarádjan. Dasa lassin lea ráhkkaneapmi oassin báikedoallobargguin nugo fievrridit horsttaid, lávžžiid, borramušaid, bensinnaid ja loavdagiid. Barggut čatnasit oktii dan láhkái ahte báikedoalu ja siidadoalu barggut dagahit ollisvuoda boazodoalus (Joks 2001: 6).

Boazu ja eatnamat

Boazu dárbaša molsašuddi ealáhaga jus galgá birget buoremus láhkái ja danne leat guohtondilálašvuodát guovddáš ášši boazodoalus. Boazobargi ferte dovdat

eatnamiid nu bures ahte diehtá gos boazu buoremusat sáhttá gávdnat guohtuma iešguđetlágán áigodagas. Buot jagit eai leat ovttalágánat ja danne ferte maiddái diehtit mo dálkkádat ja muohtadilálašvuhta váikkuhit guohtumiidda. Mikkel Nils Sara (1994) čálláge, ahte eatnamiid ja guohtuma árvvoštallan ii sáhte dahkkot alma dálkkádagaid ja muohtaga vuhtiiváldima haga.

Boazodoalus lea eatnamiid váldojuohkin davvi (alli) ja lulli (máddi) gaskka. Dát guoská maiddái guovlluide gos boazu lea seamma eanaviidodagas birra jagi. Doppe fertejit maiddái leat eanaosit mat sulastahttet davvi- ja lullieatnamiid, nu ahte dat duhtadit bohccuid dárbbuid. (Sara 1994: 30.) Go boazobargi dovdá iežas bohccuid johtolaga, de oahpásmuvvá daidda guovlluide ja eatnamiidda.

Boazosápmelaččat fertejit maiddái diehtit iešguđetlágán bohccuid doaimma ealus go dat váikkuha ealáhii ja johtimii. Ovdamearkka dihtii lea nulpu valli čuollat čeargga ja ráigá dan nu ahte čearpmahat olahit guohtuma. Muhtun bohccot johtalit ealus eanet go earát vaikke bohccot gal maiddái mannet dohko gos lea ealát, erenoamážit čakčat johtá boazu viidát go haksá guopparhája.

Johan Turi (1987 [1910]) čállá ahte go olmmoš lea hui čeahppi guođohit, de ealiha bohccuidis ollu buorebut go dat guhte ii máhte riekta stivret. Geassebáhkát ja divrrit čuhcet bohccuide ja dan ferte boazosápmelaš eastadit buoremus láhkái. Ovdamearkka dihtii diehtá boazosápmelaš, ahte bohccuid gávdná báhkkan alážiid alde dahje jus leat jiehkkit ja jasat, de boazu bálgá dohko. Doppe lea gálus ja eaige gávdno divrrit. (Turi 1987 [1910]: 70.) Guottetáigge fertejit maiddái boazosápmelaččat erenoamážit váruhit bohccuideaset boraspiriin. Dalle leat boraspiret uhkádussan aiddo šaddan misiide ja vel rieban ja goaskin leat várálaččat. (Sikku ja Torp 2004: 55.)

Dovdat iešguđetge bohcco olgguldas hámiid nugo mearkka, guolgga ja luonddu bokte leat dehálaš máhtut. Go dovddat bohccuid olgguldas hámi bokte, de áiccat jođánit iežat siidda bohccuid go leat mastan kránnjásiidda čorrégiidda. Dovdat bohccuid mihtilmasvuodaid, nugo bohcco mii lea oaivugas, bohcco mii orru ealu ravddas, guovdu dahje lea dakkár mii bázada leat dárbbášlaš dieđut. Go bohcco mihtilmasvuodaid dovdá, de lea maid vejolaš fuomážit go soamis váilu ealus.

Oahppat dovdat johtolagaid, eatnamiid ja bohccuid gáibida dárkilis máhtuid. Dutki Collinder (1932) gii jođii Sámis badjel 70 jagi áigi dassái, lohká ahte johttisápmelačča eallin lea hábmejuvvon boazodoaluin. Son dovdá bohcco ja buot mii gullá boazodollui, ja das lea ráhkadan olles diehtaga. Nugo arábialaš beduiidna, de lea son čeahpes anatomihkar. Son dovdá bohcco gorutosiid ja orgánaid, ja daid namaid. Sápmelačča attáldat dovdat iežas ja earáid bohccuid ja earuhit daid iešguđetge hámiid bokte lea Collindera mielas hirpmástuhtti. Boazosápmelaš govvida bohcco seamma sihkarvuodain go botanikkar iská amas šattu dahje kemihkar analysere iskosa. (Collinder 1932: 19–20.) Dan áigge go Collinder jođii Sámis, de ohppe mánát das go oassálaste beaivválaš eallima doaimmain.

Siiddastallanvuohki rievdagoahtá

1960-logu álgogeahčen ájiihšgođii skuvla eambo ja olbmot ássagohte čoahkkebáikkiin. Ovddeš áigge barge mánát ovttas váhnemiiguin, fulkkiiguin, siida-
guimmiiguin dahje ovttaahkásaččaiguin (Balto 1997: 95, Jernsletten 1997: 98, Eira
2004: 16). Dasa lassin go mánát ohppet konkreetta barggu, de ohppet maiddá
bargobirrasa sosiála ovtastallama norpmaid (Balto 1997).

Nils Jernsletten (1997) govahallá mo mánáid oahppan lea rievdan ovddežis
otnážii. Ovddeš áigge čuvvo mánát mielde ja guldaledje go ollesolbmot ságastalle.
Sii oassálastigohte árrat ollesolbmuid bargguide, ja nu sii dađistaga ohppe, ja
besse hárhjhallat. Go sis ledje persovnnalaš bargovásáhusat, de sáhte áddet maid-
dáid ollesolbmuid ságastallama ja máinnasteami ja maiddáid ieža oassálastit. Nu sii
maiddáid besse oahppat giela ja sátneriggodaga. Sin máhttu viiddui dan mielde go
guldaledje ja ieža oassálaste. Eatnamat, mearra, deanut, jogat ja jávrrit leat leamaš
Sámi ja eará smávva servodagaid laboratoria gos nuorat leat hárhjhallan ja
oahppan. Ođđa áigásaš oahppovuogit eai sáhte ollásit vástidit dološ oahppo-
vugiide. Jus skuvlaoahpahussii ii lasihuvvo birasoahpahus gosa máhttu gullá, de
jávket dehálaš máhttoasit. Nu šaddet sámi skuvllat dušše nama dáfus, muhto
sisdoallu gal lea eurohpaláš. (Jernsletten 1997: 98–99.) Lea mearkašánveara dás
ahte Jernsletten veardida sápmelaččaid oahppanbirrasa laboratoriat. Dás ovdalis
leat oaidnán mo fas Collinder (1932) oinnii boazosápmelačča botaniikkarin ja
kemihkárin go dovdá bohcco nu dárkilit. Jernsletten govvida ges olles birrasa
laboratoriat gos mánát leat geahččaladdan, hárhjhaddan ja dađistaga oahppan.
Lea miellagiddevaš ahte goappašagat veardideaba sámi bargovugiid dieđalaš
bargguin mat adnojit oarjemáilmmi oainnu mielde oalle alla dieđan. Jernslettena ja
Collindera buohtastahttimis oaidná ahte eai leat čielga dikotomijat árbeviroláš ja
oarjemáilmmi dieđalaš máhtu gaska.

Siiddastallan rievdagođii 1960-logus Guovdageainnus go nisssonolbmot ja
mánát eanet orrugehte čoahkkebáikkiin. Mánát vázzigohte skuvlla measta birra
jagi ja sis unnui vejolašvuhta oahppat siidabargguid beaivválaš eallimis. Mánát
ledje eanaš áigge skuvllas ja orro internáhtas dahje etniid luhte čoahkkebáikkiin.
Internáhtta loahpahuuvui Guovdageainnus 1990-logu gaskamuttus, ja das maŋŋá
šattai maiddáid váhnemiidda váddásat guođđit mánáideaset vaikke livččiige lean
dárbu dahje hállu vuolgat siidii. Rievdan dagahiige ahte eatnit šadde vel ain
deháleappot mánáide, nugo báikedoalus gos mánát eanaš áigge orrot skuvla-
vácčidettiin. Eatnit leat maiddáid ráhkkanahhtimin mánáid siidda bargguide. Sii leat
ieža mánáiguin doppe dahje lágideat dilálašvuoda nu ahte mánát álkit besset vuolgat
siidii. Vaikke boazodoalu struktuvrrat doalahuvvojit nugo siiddastallan, johtin,
guođoheapmi, de leat rievdamat álgán moaddelogi jagi dassá, mat leat ere-
noamážit váikkuhan nisssonolbmuid ja mánáide. Mánát ledje boazodoalu boahhte-
áigi, ja máhtuid maid sii dárbbášedje ledje sii oahppan váhnemiin, áhkuin, ádjáin
ja muđui birrasis, gos sii ásse ja vánddardedje. Boazodoalu struktuvrrat doala-

huvvojit mealgat muddui, muhto struktuvrrat boazodoalu olggobealde rivdet, nugo skuvlavázzin ja ássan čeahkkebáikkiin. Jearaldat lea mo máhtuid sáhtta fievrridit viidáseappot go lunddolaš máhttoháhkama dilálašvuodat rivdet. Skuvlavázzima guhkideapmi, viessohuksen čeahkkebáikkiide ja odđa teknologija mii váikkuhii boazodollui ledje faktorat mat rievdededje boazodoalu. Bearrašat eai johtán šat siidda mielde nugo lei dábalaš gitta 1960-lohkui. Nilsen ja Mosli (1994) leaba guorahallan mo boazodoallu doaimmahuvvui Guovdageainnus 1960-1993. Sudno čilgehusa mielde lei árbevirolaš boazodoallu bargonávccaid duohken. Barggut nugo guođoheapmi, johtin, rátkkašeapmi, mearkun, njuovadeapmi ja duddjon leat nu maŋjit go 1960-logus doaimman measta dušše fal mekánalaš veahkkeneavvuid haga.

Skuvlavázzin guhkiduvvui, mii čuožai maiddá boazodollui. Birrasii 1965:s álggahuvvui 9-jagi skuvla Guovdageainnu suohkanis, mii lei maŋga jagi maŋŋa go omd. eará sámi gielldain nugo Buolbmágis, Unjárggas ja Kárášjogas. Ovdal go 9-jagi skuvla álggahuvvui, de lei johttisámemánáin skuvla skábmamánu rájes gitta beassážiid rádjái. 9-jagi skuvla dagahii, ahte skuvlajahki guhkui. Guhkes skuvlajahki, mii lei borgemánu gitta geassemánu rádjái, hehttii mánáid beassamis mielde boazodoallobargguide seammaláhkái go ovdal ledje dahkan. Guhkit skuvlavázzin dagahii ee. ahte mánáin šattai maiddá skuvla giđđa- ja čakčajohtima áigge.

Anton Hoëm (1976a) čállá mo Guovdageainnu johttisápmelaččaid searvi celkkii iežas jahkečeahkkimis juo 1961, ahte searvi ii vuosttil 9-jagi skuvlla ceggema, muhto 7. luohká rájes fertejit johttisámemánát ieža beassat válljet makkár fidnoohpahusa sii háliidit. Báikkálaš searvi oaivvildii ahte seammás go 9-jagi skuvla galggai leat eaktodáhtolažžan, de berrii maiddá maŋimus skuvlajagis leat oahpahus ruovttus oassin boazodoalu fidnoohpahusas. Johttisápmelaččaid searvi oinnii skuvlla golbma maŋemuš jagi fidnoráhkkanepmin. Fidnoohpahus maid skuvla fála dieid jagiid, oidnojuvvui heajubun go oahpahus maid sii ieža sáhte addit mánáidasaset. Hoëm mielas orrot boazosámit oaivvildeamen ahte boazodoalu ja skuvlla vuogádagat ovddastedje guovttelágán eallinvuogi, mas goappašat ásahusat geahččaledje čeahppudahttit mánáid iežaset erenoamáš birrasii. Nu boazosámiin lei duohta ballu ahte skuvlla geažil mánát guđdet iežaset ovdeš eallinvuogi. Oaidnu bođii ovdan go boazosápmelaččat oaivvildedje, ahte mánát geat ledje dan buoremus oahppanagis gaskal 7 ja 16 jagi, hárvánedje birrasii mii dagahii sin dohkkeameahttumin johttisápmelažžan. (Hoëm 1976a: 67–68.)

Teknologiija bođii boazodollui 1960-logus ja geahpedii johtima. Dalle šattai álkit siidda olbmuid ollet johtilit čeahkkebáikkiide. Dálloeggen čeahkkebáikkiide lassánišgođii ja nissonolbmot ledje dat geat eanaš áigge orro dáluin. Isidat sáhte fitnat ealu guođoheamen ja boahtit dávjjit čeahkkebáikkiide gos bearaš ásai. Muohtaskohteriin ii ádjánan go moadde diimmu dan sadjái go čuoigga sáhtii ádjánit maŋggaid diimmuid ja vel beivviidge.

Vaikke boazosápmelaččaid dilli rievddai dalle go skuvlavázzin guhkiduvvui, dálut cegejuvvojedje čoahkkebáikkiide ja skohter váldui atnui, de bisuhuvvo ain ovddeš organiserenmálla mas moattit báikedoalut searválagaid ásaht siidadoalu. Go ovddeš organiserenmálla bisuhuvvo, de mearkkaša dat ahte ollu barggut, doaimmat ja sosiála dilálašvuodát nugo seamma siidda báikedoaluid gulahallan gaskaneaset ja gulahallan eará siiddaiguin doalahuvvo.

Čállošis guorahallo makkár máhtut boazodoalu siskkobealde leat ja mo dat háhkkojuvvojit. Lea dehálaš diehtit ja áddet mo máhttofievrrideapmi dáhpáhuvvá boazodoalus ja mo dat spiehkasta eará máhttofievrrideamis. Boazodoallu dárbbáša beassat nuppiid buolvvaide fievrridit máhtuidis, ja danne lea dehálaš ahte čuvgejuvvo ii dušše makkár máhtut doppe leat, muhto maiddá manne dat leat dehálaččat. Eiseválddiide geat leat njunnožis láchčimin dili ja mearrideamen sámeuoski áššiid, lea ávkkálaš diehtit makkár váikkuhusat sáhttet čuožžilit boazodoalu eallinvuohká ja go stuorraservodat dahká rievdadusaid mat čuhcet mánáid ja bearrašiid dillái boazodoalus.

Čuolbmačilgehus ja metoda

Servodaga ođđa gáibádušat leat váikkuhan boazodollui, nugo omd. 9-jagi skuvla mii dál lea guhkiduvvon 10-jahkái, lea dagahan ahte mánát leat dál unnit áiggi beaivválaš boazodoallobargguin. Rievdadusat mielddisbukte ahte mánát leat čoahkkebáikkiin etniid luhtte skuvlla váccidettiin. Otná boazodoalus ii leat šat ovddeš máhttofievrrideapmi, mii dahkkui beaivválaš eallimis go mánát ledje eanaš áigge doppe gos boazodoalu barggut doaimmahuvvojedje. Jearaldat lea mo máhtut odne fievrriduvvojit, ja makkár doaibma etniin lea dán oktavuodas go sii leat mánáiguin ovttas dan áigge go áhčit leat ealu luhtte. Dieđusge sáhtta leat maiddá nuppeláhkái, ahte mánát leat áhčiid luhtte ja eatnit leat ealu luhtte, muhto dás mun guorahallan dušše daid bearrašiid, gos etniid váldodoaibma lea báikedoaluin.

Go organiserenmálla bisuhuvvo, de lea jáhkkinis ahte seamma máhtut dárbbášuvvojit mealgat muddui odne go ovdalis áigge. Boazodoalu mánggabealat barggut sihke báikedoalus ja siidadoalus gáibidit ain máhttoviidodaga. Gažaldat lea mo máhtut fievrriduvvojit ja oahpahunvvojit odne boazodoalus go ovddeš siiddastallanvuohki mas olles bearaš lei searválagaid ii gávdno šat.

Go nissonolbmot leat guovddážiš mánáid beaivválaš eallimis boazodoalus, de sáhtta geažidit ahte nissonolbmui lea guovddáš doaibma máhttofievrrideami oktavuodas. Jearaldat lea makkár doaibma nissonolbmos lea otná boazodoalus, go siiddastallanvuohki gos olles bearaš jođii bohccuiguin lea rievdan? Lea dalle lundolaš guorahallat vuos mo nissonolbmo doaibma lei ovddežiš ja mo dat lea rievdan otnáži. Máhtut čuvvot bargguid mielde, ja nu leage mávssolaš geahččat makkár barggut bisuhuvvojit ja makkár barggut fas jávket. Gažaldat lea maiddá mo máhttofievrrideapmi ja máhtut sáhttet doalahuvvot vaikke oassi boazodoalus

leage sirdašuvvan čoahkkebáikkiide, ja mánáid skuvlavázzin lea dál measta birra jagi. Sáhtta maiddá jearrat, ahte makkár kultuvrralaš ávki lea máhttofievrrideamis.

Namuhuvvon gažaldagaid vástidepmái, geavahan iešguđetlágán gálduid. Lean čohkken dieđuid čálalaš gálduin ja lean jearahallan nisssonolbmuid ja daid gaskkas maiddá nisssonolbmuid geat ieža leat bearrašiiguin johtán siidda mielde. Muđui lean čuvvon ovttá bearraša ja sin siidda 2003-2005. Doppe lean geahččalan oaidnit sin bargguid ja erenoamážit bargguid maid nisssonolbmot dahket, ja muhtun muddui oassálastán sin beaivválaš eallimis.

Mun lean 2002 skápma ja 2003 álgogeahčen jearahallan guokte vuorrasut nisssonolbmo ja golbma nisssonolbmo geat ledje gaskkamuttus 50-jagiid ja badjel 60 jagi. Sii leat buohkat Guovdageainnus eret. Gažaldagat maid jerren ledje juhkkuojuvvon fáttáid mielde. Buot jearahallamat leat báddejuvvon. Ságastallan lea leamaš sin orohagaid birra sihke ovdal náitaleami ja náitaleami maŋŋá. Sii muitaledje mo sii mánnán ohppe, ja mo fas sii ieža oahpahedje mánáideaset. Oahppama ságastaladettiin lei deattuhus máhtuide mat leat dehálaččat jus galgá lihkestuvvat boazodoaluin.

Čálalaš gáldut leat eanaš Davvi-Sámi guovlluin. Girjegálduin lean erenoamážit giddden fuopmášumi nisssonolbmo bargguide ovddeš áigge, mánáid bargguide ja mo nisssonolbmot govviduvvojedje dan áigge. Dieđuid maid lean čohkken girjjiin ja go lean jearahallan vuorrasut nisssonolbmuid, galget sihke čalmmustahttit sin doaimmaid boazodoalus ovddežis ja leat vuodđun buohtastahttimii dálá áiggiin, dahje čájehit mo muhtun barggut ja máhtut leat seilon ja earát fas jávkán.

Boarráseamos girjjit leat čállon 1800-logus ja 1900-logu álgogeahčen, ja dalle ferte atnit muittus ahte eanaš girječállit dan áigge ledje almmáiolbmot. Ollusat sis leat govven sápmelaččaid eallima oppalaččat, eaige leat sirren almmáiolbmuid ja nisssonolbmuid doaimmaid. Antropologa Andrea Amft (2000) oaivvilda, ahte sámi nisssonolbmuid dilálašvuotta lea unnán oidnosis historjjálaš ja antropologalaš/etnologalaš dutkamušas.

Mun lean maiddá čuvvon Oarje-Sievjju orohaga, mii gullá Guovdageainnu nuortajohtolakkii, 2003 geasi miessemearkuma rájes gitta 2005 dálvvi rádjái. Dás lean geavahan filbmakamera, ja lean čuvvon erenoamážit Ailo Kemi, gii lei 11-jahkásaš dalle go filbmegohten. Son, su váhnemat ja su siidaguomit leat munnje čalmmustahttán mo oahpaheapmi dáhpáhuvá.

Lean ieš beassan leat mielde doppe gos barggut dahkkojuvvojedje ja oahpahuvojedje. Boazodoalu iešguđetlágán guovllut bidjetge maiddá vuodá máhtuide ja lea dehálaš máhttoháhkama oktavuodas.

Nisssonolbmuid ovddeš áigge doaimma boazodoalus lea rievdan. Dattetge leat sii dárbašlaččat boazodoalus sihke sin máhtu geažil ja máhttofievrrideami oktavuodas. Sihke ovdalaš áigge govahallamat ja čielggadeamit boazosámi nisssonolbmuid hárrái ja mu iežan jearahallamat ja čuovvumat čuvgejit mo nisssonolbmo

dilálašvuohta lea rievdan, muhto das leat maiddái oasis mat leat bisuhuvvon. Lea dehálaš bidjat deattuhusa rievdamiidda, muhto liikka dehálaš lea deattuhit daid belliid mat leat bisuhuvvon. Bealit mat leat bisuhuvvon sáhttet boktit min fuomášumi daidda, sihke mo dat doibmet ja mo dat leat čadnon otná boazodoalu jodiheapmái. Dutkamuš čuvge maiddái mo rievdadusat náššuvnnalaš ásašusain, nugo skuvllas, váikkuha ealáhusaide ja eallinvugiide.

Guorahallan das mo mánát ohppet boazodoalu ja makkár doaibma nissonolbmui lea oahpaheami oktavuodas, lasiha dutkamuššii dieđu boazodoalu áddejumis. Ollu dutkamuš lea dahkkon boazodoalus, muhto eanaš dutkamuš guorahallá boazodoalu oppalaččat. Muhto dát čálus fuomášuhtá maiddái boazodoalu mánáid ja nissonolbmuid geahčastagas.

Čállosa hábmen

Mun geahčan boazodoalu máhttofievrrideami nissonolbmo geahčastagas ovddežis otnáži. Nissonolbmot geat leat juohkán munnje dieđuid ovddastit moatti báike- ja siidadoalu Guovdageainnus, mii lea stuorámus boazodoallosuohkan Norggas. Ollu seammalágán belliid sáhtá oaidnit boazodoalus muđui Sámis go boazodoallu lea belohahkii nomádalaš eallinvuohki. Muhto leat dattetge erohusat riikkarájaid, suohkaniid, orohagaid ja vel siiddaid gaskkasge.

Nuppi kapihttalís lean guorahalan mo boazodoallonissonolbmuid doaibma lei ovddežis, ja mo sosialiseren dáhpáhuvai boazodoalus. Viidásut geahčan mo boazodoalu rievdan lea váikkuhan nissonolbmuide ja mánáide. Dasto guorahalan mo rievdamat lágaid bokte leat njulgestaga vealahan nissonolbmuid, ja maiddái mo lágat sáhttet váikkuhit dasa ahte nissonolbmo ovddeš sajádat boazodoalus ii leat šat seamma nanus go ovdal.

Goalmát kapihttalís árvvoštalan mo sosialiseren ja máhttu čilgejuvvo. Go lea sáhka boazodoallomáhtuid fievrrideamis, de lea dárbbalaš geahčat mo álgoálbmotmáhttu árvvoštallo, ja mo dat buohtastahtto oarjemáilmmi máhtuiguin. Boazodoallomáhttu lea oppalohká geavatlaš máhttu, ja mun guorahalan mo dat máhttu čilgejuvvo ja mat dan erenoamášvuođat leat.

Njealját kapihttalís guorahalan mo boazosámi mánát bajásgešsojuvvojit boazodollui, ja makkár doaibma etniin lea mánáid ektui. Dasto guorahalan viđát kapihttalís mo máhtut fievrriduvvojit mánáide, ja makkár hámis fievrrideapmi dahkko. Guđát kapihttalís digaštalan mo sáhtašii sihkkarastit, ahte máhtut sirdašuvvet mánáide boazodoalus. Dan oktavuodas geahčan mii lea dahkkon servodatdásis dasa ahte máhttu galgá bisuhuvvot, ja makkár hástalusat čuožžilit. Loahpas guorahalan vel makkár árvu máhtuin lea go ságastallá boazodoalu doallelašvuođas, ja mo nissonolbmot leat dasa váikkuheamen.

2 Boazosámi nissonolbmuid sajádat ja doaimmat ovddeš áiggis otnáži

Nissonolmmoš birge hui bures boazobargguin go lea čađa oahppan buot bargguid ja lonahuvvan buot bargguide. Ja go vel nagoda gozistit dalle go dárbbáša. Muhto luondu lea nu sivdniduvvon ahte ii birra jagi dárbbáš jur álo gohcit birra jándora.

(Máhte Máret, lohkkiiid čálus Áššu áviissas guovvamánu 3. b. 2004.)

Boazosámi nissonolbmot eai leat homogena joavku. Sii leat mánggalágán dilálašvuodain. Muhtumat barget sihke siidabargguid ja báikedoallobargguid ja earáin lea fas dienasbargu boazodoalu olggobealde. Sii leat bearašolbmot dahje ovttaskas olbmot. Bargguid vuoruheamit eaige dárbbáš buot áiggiid leat ovttalágánat. Muhtumat leat eanet siidabargguin go báikedoallobargguin. Earát fas atnet áiggiiset ja návccaideaset oahpahit mánáidasaset boazodoallobargguid ja árbevieruid vaikke sis lea maiddá bargu boazodoalu olggobealde.

Ferte maiddá atnit muittus ahte Guovdageainnu boazodoalus, mii lea guovddážiis dán čállois, lea girjáivuohta. Leat omd. sierra eavttut mat váikkuhit máhtuide. Vuostazettiin bidjet guovllut eavttuid. Suolohasat dárbbášit omd. earalágán máhtuid go njárggahasat. Dasto bidjet maiddá siiddaid ja ealuid sturrodagat máhttoeavttuid. Stuorra siiddain omd. main leat ollu báikedoalut doppe eai dárbbáš buot miellahtuin leat máhttoviidodat nugo unna siiddažiin main eai leat go moadde báikedoalu.

Boazosámi nissonolbmuid mánggabealátvuolta dáidá leat dál eanet čalbmáičuohcci go dallego bearrašat ledje čoahkis ja johte ovttas. Mánggas leatge guorahallan mo nissonolbmuid dilálašvuolta ja barggut leat rievdan boazodoalus. Sii eai leat šat mielde beaivválaš boazobargguin, mii lea váikkuhan nissonolbmo doibmii boazodoalus (Komissar, Møystad ja Rognlie 1987, Eikjok 1990, Sara ja Karlstad 1993, Nilsen ja Mosli 1994, Karlstad et.al. 2002).

Earret eará Mariann Komissar, Mari Møystad ja Kate Rognlie (1987) guorahallamis mo nissonolbmuid dilálašvuolta ja sin barggut leat rievdan, oidno ahte ovddeš áiggiid ledje nissonolbmot eanet siiddas go dál, ja guodoheapmi leage šaddagoahtán aivve almmáiolbmuid bargun. 1978 boazodoalolága ulbmil lei oaččuhit boazodolliid biergobuvttadeaddjin ja dan bokte oččodit ekonomalaš lassáneami boazodollui (Bjørklund 2004: 128). Go biergovuovdin lassánii, de árvvusatnigohte eanet ealloravdabarggu go eará barggu boazodoalus. Árbevirolaččat

gulai olgobargu almmáiolbmuide ja viessobargu fas nisssonolbmuide, muhto bargoráját eai lean nu čavga go nisssonolbmot ledje maiddá mielde guodoheamen, rátkkašeamen ja mearkumin. Dál orrot leamen ráját šaddan čavggabut. (Komissar, Møystad ja Rognlie 1987: 24–36.)

Nisssonolbmo árbevirolaš barggut báikedoalus adnojit almmolaččat vuolit árvosažžan go siidadoallobarggut gos eanaš almmáiolbmot barget (Joks 2001). Jus galgá áddet sihke kultuvrralaš riev dama ja bisuheami, de ii sáhte daid njulgestaga laktit struktuvrralaš rievdamiidda, go kultuvra ii dárbbáš rievdat seamma jođánit. Sivvan dasa lea, ahte kultuvrralaš ja morálalaš máhtut ja árvvoštallamat sirdašuvvet buolvvas buvvii goruha ja reflekterekeahes dábiid bokte. (Connerton 1989, Rudie 1995, Kramvig 1999.)

Dán kapihttalis guorahalan vuos nisssonolbmuid iešgudetlágán sajádagaid boazodoalloguovlluin. Digaštallamii válddán mielde mo sin barggut leat rievdan ovdežis otnáži, ja mo fas eará barggut ja doaimmat leat bisuhuvvon. Lean jearahallan viđa nisssonolbmoss Guovdageainnus mo sii muitet boazodoalu jođiheami sullii 1900-logu gaskkamuttus. Váldogažaldat lea leamaš makkár doaimma nisssonolbmuid lei daid áiggiid, ja mo dat ledje mielde hábmemin boazosámi nisssonolbmo beaivválaš eallima. Guorahalan maiddá gáldodieđuid, mat čilgejit nisssonolbmuid doaimmaid ja rivttiid boazodoalus 1800-logu loahpageahčen ja 1900-logu álgogeahčen.

Boazosámi nisssonolbmuid sadji Finnmárkku boazodoalus

Boazosámi nisssonolbmuid dilálašvuodát leat rievdaohtán iešgudetge áigodagain Finnmárkku boazodoalu guovlluin. Dábálemos rievdadus lea ahte nisssonolbmot orrugehte čeahkkebáikkiin guhkkín eret siidadoaluin. Almmáiolbmot ledje dat geat guodohedje ealu ja orro maiddá muhtun áigodagaid sierra.

Erik Solem (1970 [1933]) gii lei sundi, čállá mo boazodoalu eallinvuohki ja hápmi ledje iešgudetgeláhkái Finnmárkku njealji boazodoalloguovllus, Várjjagis, Buolbmágis, Kárášjogas ja Guovdageainnus 1930-logus. Várjjagis ledje buot náittosbárain dálloalut Várjjatvuonas gos eamidat oktan mánáiguin orro, ja isidat fas ledje siidadoalus. Lassin boazodoalloealáhussii lei bearrašiin arvat sisaboahu dálloalut ja danne ii sáhte sin gohčodit nomádan. Geasset ledje bohccot dábálaččat geahču haga. Buolbmágis ledje boazosápmelaččat dan manemuš áigge huksegohtán dahje oastigohtán viesuid, muhto sin dálloalut ii lean mearkkašupmi dietnasii ja danne áinnas dárbbášedje boazodoalu sisaboaid. Bearrašat dábálaččat sirde geasseorohagaide, ja nisssonolbmot veahkehedje guodohit. Bohccot guodohuvvojedje sihke geasset ja dálvet. Kárášjoga boazosápmelaččat ledje maiddá huksegohtán viesuid girkobáikái gos eamidat ja smávit mánát ásse eanaš áigge dálvet, erenoamážit dan áigge go mánát ledje skuvllas. Jus ieža eai eaiggáduššan viesuid, de láigohedje daid čeahkkebáikki ássiin skuvllaáigge. Dattetge

ledje ain boazosápmelaččat Kárášjogas geat elle ollislaččat nomádaeallima. Guovdageainnus elle dadjat buot boazodoallit nomádaeallima, ja orro gođiin birra jagiid. Skuvlaáigodagas orro mánát girkobáikki internáhtas. (Solem 1970 [1933]: 38–39.)

Jorunn Eikjok (1989) lea dutkan muhtun sámi giláža Nuorta-Finnmárkkus gos eanaš bearrašiid almmáiolbmot ledje siidadoalus. Sii orro guhkit áigodagaid sierra. Eamidiin lei eará ealáhusláhki, ja sis ledje maiddái šibitnávehat. Dattetge ledje guokte, golbma joavkku main olles bearaš jođii mearragáddái. Muhtun 90-jahkásaš boazosámi almmáiolmmoš muitala, ahte son jotkkii boazodoaluin go náitalii 30-jahkásažžan, ja su eamit fas bisánii dálloodollui. (Eikjok 1989: 28–51.) Dán albmá eamida dálloodoallu ferte leat leamaš juo 1930-loguin.

Boazodoallu lei earaláhkái Deanus 1950- ja 1960-loguin go Kárášjogas ja Guovdageainnus, muitala muhtun boazodoallonissonolmmoš konferánssas, maid Finnmarkku fylkkagiielda lágidii Kárášjoga hoteallas njukčamánu 8. ja 9. b. 1994. Nissonolmmoš muitala ahte mánnán sii orro dáluin, ja ledje dušše almmáiolbmot geat johte mearragáddái. Su eatnis lei návetdoallu gitta dassáži go son gearggai vuodđoskuvllas. Son muitala ná:

Mis lei loahpas 50 ja 60 jagiin earalágán jođihanmálla go Kárášjogas ja Guovdageainnus. Mii leimmet fásta ássit, - ledje dušše dievddut geat johte mearragáddái. Min bearrašis oáččuimet guovttelágán bajásšaddanduogáža. Mis lei geasseorohat Čorgaš-njárggas ja dat guokte borrasepmosa eaba beassan fitnat geasseorohagas Čorgašis. Nuoramusa guovttos gal beasaiga mañnil fitnat doppe eatni mielde mañnilgo son lei ožžon biila vuodjinkoartta. (Finnmarkku fylkkagiielda: 1994: 5.)

Dás bohtá ovdan ahte 1930-logus eai johtán šat bearrašat siidda mielde Várjjagis ja Deanus, ja maiddá Kárášjogas ledje boazosámit ásaiduvvagohtán girkobáikái. Várjjagis ja Deanus leat leamaš nissonolbmuiin dálloodoalut maid sii hálddašedje, ja isidat guođohedje fas bohccuid. Dás bohtá maiddá ovdan, ahte nissonolbmuiin sáhtii leat váttis beassat siidii. Muhto nugo ovdamearka čájeha Deanus, de lei fas nissonolbmuide álkit beassat geasseorohahkii go ieža sáhtte vuodjit biillain.

Boazosámi nissonolbmuid sadji Ruota bealde

Andrea Amft (2000) lea nákkusgirjjistis čállán mo sohkabeali oktavuodát leat rievdan Ruota beale Sámis 1900-logus. Amft mielde 1900-logu álgogeahčen lei boazosámi álbmot stuorra muddui iešbirgejeaddji Ruota bealde. Sápmelaččat ráhkadedje ieža eanaš oasi das mii dárbašuvvui johttisámi báikedoalus, ja lei dušše unna oasáš mii ostojuvvui. Lea ollu mii čujuha dasa, ahte goavvejagat gaskal

1932 ja 1936 ledje sivvan dasa go stuorra oassi boazosápmelaččain davvi Ruota guovlluin orruogohte dáluin. Ruhtadoallu maiddá dagahii ahte olbmot ássagohte dáluin. Ferte dattetge atnit muittus ahte ledje regiovnnaš erohusat, nu ahte ássan ja ruhtadoallu doaibmagodii iešguđetge guovlluin iešguđetge áiggis. (Amft 2000: 51–53.)

Amft dutkamuša guovddáš áššin leat boazodoalu rievdadusat mat dagahedje ahte nissonolbmot eai lean šat aktiivvalaččat mielde boazodoallobargguin. Boazodoallu rievddai. Ovddeš *intensiivvalaš* boazodoallu nogai, mas eallu dollui čoahkis birra jagi, ja álddut bohččojuvvojedje bievlan. Dan sadjái šattai biergobuvtta-deapmi guovddážin ja heivehuvvui gávpemárganii. Boazodoallobargu šattai bargun maid almmáiolbmot hálddašedje, ja mas nissonolbmuid ja mánáid bargonávccat eai dárbbasuvvon seammaláhkái go ovdal. Boazodoallu rievddai, ja nissonolbmot, mánát ja boarrásat ásaiduvve dađistaga dimbbarviesuide. (Amft 2000: 18–19.)

Muhto ii leat áibbas ovttamielalašvuohta dasa ahte dušše rievdan *intensiivvalaš* boazodoalus *ekstensiivvalaš* boazodollui dagahii ahte nissonolbmot eai šat johtán siidda mielde. Lea čájehuvvon ahte muhtun guovlluin jotke nissonolbmot johtit siidda mielde, vaikke boazodoallu rievddaige *ekstensiivvalaš* doallun. Hugh Beach (1981: 499) čilge *ekstensiivvalaš* boazodoalu leat doallu mas bohccot guođohuvvojit viiddis eatnamiin, ja eaige leat geahču vuolde čađat. Astri Andresen (1991) čujuha Emilie Demant-Hattii ja Israel Ruongii geat oaivvildeigga ahte Čohkkerasas ledje suorit rievdadusat 1800-logu loahpageahčen ja 1900-logu álgogeahčen. Andresen oaivvilda ahte rievdadusat sáhttet belohahkii guoskat dasa go boazodoalldoaibma muhttašuvai, ja belohahkii dasa go gálvvu oazžugohte álkibut Ruota bealde. Šaddagođii dábálažžan ahte dušše dat geat guođohedje, oassálaste johtimis geasseorohahkii, ja nissonolbmot, mánát ja vuoras olbmot ássagohte geasseorohagain Ruota rájá bealde. (Andresen 1991: 189.) Vaikke Gárasavvonis lei maiddá boazodoallu muhttašuvvan *ekstensiivvalaš* doibmii, de ii lean dilli seammaláhkái go Čohkkerasas. Nissonolbmot oassálaste johtimis nugo ovdal ledje dahkan. Dattetge ii mearkkaš dat, ahte doaibmamuhhtášuvvamis ii lean makkárga váikkuhus. Bohcco ii galgan šat bohčit, ja nu ii lean šat nissonolbmui seamma dárbu go ovdal. Iige lean šat dárbu guođohit ealu seamma čavgadit go ovdal. *Ekstensiivvalaš* doaibmavuohki dagahii ahte lei álkit johtit okto vaikke ekonomalaš dilli ii lean áibbas buorre. (Andresen 1991: 195.)

Hugh Beach (1981) lohká, ahte ollusat leat navdán boazodolliid geat johte Gárasavvonis Johkamohkkái 1900-logu álgogeahčen doaimmahan *ekstensiivvalaš* boazodoalu. Muhto sin boazodoallu ii lean *ekstensiivvalaš* eará go geasset. Muđui jagis lei sis oalle *intensiivvalaš* boazodoallu. (Beach 1981: 506.)

Mu mielas Andresena čilgehus čujuha dasa, ahte nissonolbmot eai heaitán oláht johtimis siidda mielde maŋná go boazodoallu rievddai *ekstensiivvalaš* boazodoallun. Dasa lassin sáhttá leat nugo Beach lohká, ahte ii dárbbasán leat

ekstensiivvalaš boazodoallu miehtá jagi. Maiddái Guovdageainnus čájehuvvo ahte nissonolbmot ain johte siidda mielde vaikke bohčín nogaige.

Tom G. Svensson (1985) lea čállán girjji *Asa Kitok och hennes döttrar*. Asa Kitok lei riegeádan 1893:s Váhčira guovllus. 1900-logus ledje Unna čerožis 10 siidda bievlaáigge ja 7 dálvesiidda. Svensson oaivvilda, ahte lea stuorra erohus ođđaáigásaš boazodoalu ektui mas siiddat leat oktan siiddan geasset, ja dálvet fas juohkásit 3 – 4 jovkui. Áldobohčima geažil ledje ollu siiddat bievlaáigodagas. Go siiddat ledje smávvat, de lei maiddái bargoveahka unnit, ja erenoamážit dan ektui man ollu barge vai bohčín galggai lihkostuvvat. Buot bearraša miellahtuin lei stuorra ovddasvástádus, ja nissonolbmot ja mánát fertejedje maiddái oassálastit boazobargguide. Boazosápmelaččain geain lei smávva eallu, ii lean várri doalahit reanngaid dahje biiggáid, ja nu fertejedje dorvvastit báikedoaluidasaset. Jus ledje ollu mánát, ja daid gaskkas vel eanaš nieiddat, de sin árrat bajásgesse lossa ja gáibidahkes bargguid bargat. Nu lei ovdamearkka dihtii dilli dan bearrašis gos Asa Kitok bajásattai. Bearrašis lei sierra siida birra jagi. Siiddas lei Per P:son oktan eamidiin ja viđain mánáin, main okta lei bárdni. Nieiddat šadde árrat hárvánit boazodoalloallimii. Go áidna bárdni manai rengot stuorra boazoeaiggáda dakka-vidde go olli ollesolbmo ahká, de lei lunddolaš ahte nieiddat šadde bargat. (Svensson 1985: 28–29.)

Beach (1982) lea artihkkalistis čállán makkár sadji nissonolbmuiin dába-laččat lea ođđaáigásaš čearus Ruota bealde. Son čuoččuha ahte sis lea dávjá čalbmáičuohcci earálágán sadji go almmáiolbmuiin. Mánnga čearus eai beasa nissonolbmot jienastit boazobarggu dahje kollektiivva ekonomalaš áššiin. Beach gohčoda dán miellagiddevaš dahkun, danne go dát deaivida ođđaáigásaš industriijaservodagas mii lágaid bokte vealaha nissonolbmuid. Paradoksan dás lea, ahte ođđaáigásaš servodaga ideálat ja standárdat leat dásseárvosašvuolta sohkaelliid gaska. Ovddeš áigge ledje boazodoalu nissonolbmot eambbo aktiivvalaččat boazobarggus go mánnga dievddu leat odne. Sis lei friddjavuohta mearridit iežaset boazobargoáššiid. Muhto otná ođđaáigásaš teknologiiija ja stáhta rašonaliserenpolitihkka lea dagahan, ahte sámi nissonolbmot leat gártan heajut dillái boazosápmelažžan go dievddut. (Beach 1982: 127–141.) Beach guorahallan Davvi-Ruotas čájeha ahte boazodoalu rievdadusat ja ođđa lágát leat duvdán nissonolbmuid boazodoalus eret. Maiddái dutkamušat eará boazodoalloguovlluin čájehit, ahte stáhtaid politihkka lea garrasit váikkuhan nissonolbmuid dilálašvuhtii boazodoalus.

Boazodoallonissonolbmuid sadji eará guovlluin

Maiju Saijets (2000) gii lea dutkan boazosámi nissonolbmuid dilálašvuodaid Ánġelis Suoma bealde lohka ahte boazodoallu lea iešguđetlágán guovllus guvlui. Erohusat leat maiddái sogaid gaskkas. Nu sáhttáge nissonolbmo sajádat rievddadit

bearrašis bearrašii. Nissonolbmuid gaskkas leat maiddáa erohusat, nuppit liikojit leat ruovttus ja earát fas háliidit meahccái. (Saijets 2000: 38.) Saijets oaivvilda ahte vaikke nissonolbmuid barggut eai oidno statistihkain, de sis lea liikkáge iežaset rolla boazodoallobearrašiin. Nissonolbmuid rolla sáhtttá govahallat ná:

Nissonolmmoš stivrra ja hálddaša dávjá boazobearraša dállođu; son málesta bearrašii, duddjo ja fuolaha bearraša bivttasgálvvuin. Nissonolmmoš lea maid dat, gii bajásgeassá mánáid, dasgo bearraša isit lea hui ollu boazomeahcis. Badjeolbmuid guovdu sohkelabeliid gaskasaš barggojuohku ii leat čavgat, dasgo eai leat čielga almmáidahje nissonolbmuid barggut. (Saijets 2000: 57.)

Saijets dutkamuš čájeha ahte leat sullasašvuodát Guovdageainnu boazosámenissonolbmuid ja sámi nissonolbmuid gaskka Suoma bealde gos son lea dahkan jearahallama. Nissonolbmot leat sierra barggut mat gullet sutnje, muhto dattetge eai leat ráját áibbas čavgat.

Øyvind Ravna (2002) lea čállán njenecaid historjjá birra, ja oaivvilda ahte nomádalaš eallinvuohki mas olles bearaš lei duoddaris, jotkkii gitta 1940- ja -50 loguide vaikke kollektiivvadoalut ásuvojedjege 1930-logus ovddeš Sovjetlihtus. Olbmot duođas ássagohte čoahkkebáikkiide 1957, go dalle bodii mearráduš rievdatit davviálbmogiid ekonomijja ja kultuvrra. Doaibmabijut álggahuvvojedje, ja galge oaččuhit njenecaid ja eará nomáid davvi guovlluin heaitit johtimis ja baicce ásuvođat bissovaččat. Árbevirolaš nomádaeallin adnojuvvui boaresáigasažžan, ja ođđa boazodoallovuogádagas ledje dušše almmáiolbmot guođoheadjit ja barge boazodoalu brigádas duoddaris. Nissonolbmot ja mánát galge ássat gávpogiin. Almmáiolbmuid ásuvođat gos sii barge vuoruid mielde. Dát vuogádát cuvki árbevirolaš nomádaeallima, mas olles bearaš lei mielde johtimis. (Ravna 2002: 131-32.)

Tuula Tuisku (2001) lea maid dutkan njeneca boazodoalu dilálašvuodaid Okrug guovllus Ruoššas. Doppe leat maiddáa nissonolbmot ja mánát šaddan guođdit boazodoalu eallima go Sovjetlihttu oinni boazodoalu buhtes ekonomalaš doaibman, mii buvttadii bierggu ja duodjebuktagiid. Olles bearaš duoddaris oidnojuvvui hehttehussan buvttadeapmái. Njeneca álbmogiid lei fas bearaš eaktun jus galggai beassat normála eallima eallit. Sovjetlihttu fievriddii almmolaččat dakkár politihka mii galggai nissonolbmuid ja mánáid bissehitt orrumis duoddaris. Go Sovjetlihttu heittii doaibmamis 1991, de gildui dákkáraš politihka. Muhto geavtlaš hehttehusat nugo visteváilevašvuodát ja mánáid skuvlavázzin, dagahedje váttisin nissonolbmuid fárrat fas duoddarii. Ollu njeneca nissonolbmot ja almmáiolbmot lohket ahte boazodoallu lea bearašdoallu. Bearraša háddjen ja goabbat sajis orrun lea fas Sovjetlihtu hutkkus. (Tuisku 2001: 48-53.)

Maiddáa riikkaidgaskasaš boazodoalloguovddáža várreprezideanta Maria Petronova Pogadaeva (1999), gii gullá Sahka republiikkii Sibirijás, muitala mo

bearrašat šadde hádjosit, go badjel 30 jagi dás ovdal jodihedje olmmošmeahttun boazodoallopoltihka Ruošša bealde. Boazodoalu atne hálbbes bohccobiergo-buvttadeaddjin, eage eallinvuohkin. Boađus lei ahte ovddeš boazodoalloeallin nogai go nissonolbmot ja mánát eai šat oassálastán boazodoallobargguide ja nu šattai boatkka. Pogadaeva lohká ahte 1990-logu loahpageahčái leat fas nissonolbmot ja mánát máhccan boazodollui. Nissonolbmuid lohku, geat ellet nomádan taigas ja duoddaris lea odne beliin lassánan. (Pogadaeva 1999: 88.)

Sihke siskkáldas rievdamat oktan olggobeali rievdamiiguin, nugo teknologijja ja lágat, leat vuosttažettiin váikkuhan nissonolbmuid ja mánáid dilálašvuhtii. Sidjiide leat rievdadusat čuohtan eanemusat, go geahččá boazodoalu bealis. Nissonolbmot ja mánát eai johtán šat siidda mielde nugo ovdal, ja nu unnui sin oktavuohhta siidii, bohccuide ja sin siidaguimmiide. Mohtorfievrrut dagahedje ahte bargoveahkadárbu unnui nugo guođoheami áigge. Ii dárbbášán šat čuoigat ealu, muhto sáhtii skohteriin vuodjit. Nissonolbmuid barggut leat maiddá dál olggobealde oppalaš boazodoalu, go siidabarggut leat oidnosis almmolaččat nugo statistihkain, muhto nu eai leat báikedoallobarggut gos nissonolbmot leat. Ovdal go boazodoallu rievdagodii, de lei dábálaš ahte nissonolbmot ja mánát ledje mielde beaivválaš siidadoalus. Go ovddeš Sovjetlihttu ásahii kollektiivva doaluid boazodollui ja fárrehišgođii nissonolbmuid ja mánáid giliide, de sin nomádaeallin nogai ja bearrašat eai orron eage johtán šat ovtas duoddaris.

Boazosámi nissonolbmuid árbevirolaš eallin Guovdageainnus

Guovdageainnus johte ain nissonolbmot siidda mielde gitta 1960-lohkui ja dassáži lei maiddá dábálaš johtit ráidduiguin. Mun lean jearahallamiid bokte ožžon dieđuid, mat govvejit boazosápmelačča eallima Guovdageainnus juo ovdal 1900-logu gaskkamuttu. Dieđuid leat muitalan sihke vuorrasut ja nuorat nissonolbmot, mii addá áigeperspektiivva. Sii leat čilgen mo sii dan áigge siiddastalle, ja makkár doaimmat nissonolbmui ledje.

Anna Persdatter Buljo Bæhr (Ánná) lea badjel 80 jagi boaris ja lea logi máná eadni. Son muitala mo son lea siiddastallan maŋŋá go náitalii. Ánná vuoni lei báhcán leaskan ja lávii ovtas guvttiin bártniin, main nubbi lei Ánná isit, gaikkihit álo sierra siidii čakčat. Dasa lassin lei vel reaŋga ja muhtumin biigá. Son šattai maiddá guođohit vuosttas jagiid náitaleami maŋŋá. Siiddastallamis adnojit ollu olbmot, muitala Ánná. Go ovdamearkka dihtii bohccuid láhppá, de ferte mannat ohcat daid. Vuos ferte mannat ránnjá siidii geahččat leat go dohko mannan. Jus dušše moadde bohcco leat mastan, de lávžegeažis buktojit ruoktot. Muhto jus leat ollu mastan, de ferte rátkkestit sierra.

Das maŋŋá lea maid Ánná johtán stuorra mánnájoavkkuin davás ja son muitala mo dat lei:

Mus leat mánát dievva mielde, ja isit lea ealu luhtte ja nu leat maiddái reaŋga ja biigá. Muhtumin isit boahtá viežžat mu dáppe heargeráidduin, ja de mii johttát ja ollet dohko guottetbáikái, ja das de mii dumistit dassáži go gerget guoddimis álddud, de mii gal johttát fas. Ja lávejit mánát dađi mielde go veaháge stuorrolit, šaddat guođohit bohccuid, dakkár 8-jahkásaš ja diekko 10-jahkásaččat, guođohit luovvasiid – heargeealu, maid mii gohčodit luovvasin, dat leat luovos bohccot. Álddud dat leat eará báikkis mat leat guoddimin doppe, main leat miesit šaddamin. Ja mun dal daiguin mánáiguin doppe, bijan ain guođohit. Ja gal daiguin lea oalle ballu, dieđus mánáiguin go dálki nai boahtá ja mierká, ferten viehkalit ieš geahččat mot dál lea mu boazovázziiguin. Nu leat oahppan guođohit ja bargat, ja nu mii dal johttát fas davás dohko. Mii johtit davás dassái go ollet geasseorohakkii, muhto dat ii leat gal duottar. Ii leat eambo go rášša. Dasa mii bisánit, ja das mii orrut ja bargat daid gidđahommáid, sisttiid navildit ja njuorjjonáhkiid dikšut ja viežžat doppe meara vuovdis dakkár dinggaid maiguin mii dikšut - osttuid ja bárkkuid. Ja de fas dan duoddarii, doppe daid ordnet ja goarrut. Gal dat gáma galgá oppa ollu dalle gorrojuvvot njuorjjonáhkis.

Ellon-Gáren gii lea lagabui 80 jagi, lea maiddái náitaleami maŋná orron sierra siiddas geasset ovdal go sirddii bearrašiinnis sullui. Doppe bearaš siiddastalai ovtta Gárena fulkkiiguin. Son lea riegádahtán 8 máná ja 5 leat eallimin. Gáren muitala makkár doaimmat sus ledje go mánát ledje smávvát, iige loga muitit bargguid maid nissonolbmot eai bargan:

Goađi báikkis gal lei dušše mu bargun nugo čázehiid goarrut ja ráhkadit ortnegii buot. Go johttát galget, de galge čázehat, sisttehat. Buot dáid galggat bargat gidđat nai, nu ahte čakčat leat gárvásat. Gal lei mu bargu dat goađi bargu. Muhto jus boazobargu lei beare kritisk, de mun lávejin veahkkin, álohii. Ja go doppe johttát dan Beašjuras, de mun lávejin dámpii mannat mánáiguin Áltái, ja boadán biillain bajás gitta deike, ja siida boahtá dáppe. Nu mun lávejin dahkat go mánát ledje unnit.

Dan áigge go Ánná ja Gáren jodiiga siidda mielde, de lei áldduid bohčín sudno váldodoaibma. Ánná muitala:

Mii láviimet čakčat hirbmadit bohčit. Borgemánu mii láviimet juo gáfemielkki álo bohčit, ja de dahkat vel vuosttáid. Ja goahstedilis mii ain bohčit hirbmadit, ja mađi buoret šaddá čakča dađi eambo mielki áldduin. Mii bohčit beivviid miehtá. Beavet boahtá diehko guokte-

nuppelot-ovtta áigge eallu livvasadjái ja mii njoarostallat veaigái dohko. Juohke unnoraš njoarosta ja doallá dan álddu vai eadni bohčá.

Gáren muittaša maiddá dan áiggi go son božii áldduid:

Go goahti lea siiddas ja buot joavku siiddas, dalle bođii eallu livvasadjái álot álo, ja justa gaskabeaiáigge lávii bohtit livvasadjái, ja gal han golbma-njeallje diimmu gal lávii livvasajis. Ja dalle leat áhkut mannan ealu sisa bohčit. Áhčči njoarosta, ja jus lea bárdni, de dat njoarosta. Eadni bohčá, ja jus lea nieiddaš dan mađi, dat goit oahpahallá goit juoba lojes álddu, nubbi hivván doallá.

Sihke Ánná ja Gáren gullaba dan bulvii geat johte siidda mielde oktan bearrašii guin. Guktot leaba vásihan mo lea sierra siiddastallat. Dalle fertejit buot siidamiellahtut leat mielde guođoheamen vuoruid mielde, muđui ii leat vejolaš doalahit sierra siidda. Dán guovtti nisssonolbmo doaibma siidadoalus lei eanet dan duohken man stuoris bargoveahka lei ja mo eadneolmmoš dárbbasuvvui goađis mánná-dikšuma áigge, go dan ahte lei čavga bargujuohku sohkaeliid gaskka. Bargujuohku gal lei nisssonolbmuid ja almmáiolbmuid gaskka nugo bohčín ja bivttasteapmi. Muhto nisssonolbmot dattetge barge buotlágán bargguid siiddastaladettiin dárbbuid mielde.

Ánná nieida, Máret Ánná gii lea gaskkamuttus 50 jagiid, muitala mo son lei hárvánan leat mielde siidabarguin nieidavuoda rájes. Son lea vázzán gávccii jagi skuvlla dan áiggis go lei skuvla skábman beassážiid rádjái:

Ii lean nieidaolbmuide nu, ahte go skuvllas gearrgat, ahte leat dušše viesu luhtte. Mii eat láven viesu luhtte eará go dalle go duddjostalaimat, ja dálvet lei buoret, dalle eai dárbbasán nu ollusat leat ealu luhtte. Dalle eallu orru ja mii doapmalit duddjostit buot činaid ja buot maid mii dárbbasit, oainnat go diehtit ahte go april mánnu bohtá, de gal cuoŋuda ja de gal galget buohkat doppe, de gal šaddá guođohit čuoigga, nie herggiin dieđusge vuodjá maid. Oainnat dat lei min ruoktu mas lei nu guhká diet, ja dat ledje ain maŋjelii mu go mun mannen, dat eatni ja áhči siida, dat johte nie.

Máret Ánná muitala man eará láhkái son vásihii dili go náitalii ja fárrii isidis siidii. Lei jagi 1969 giđa go son bođii dohko ja dalle lei maid johtináigi. Doppe ii lean šat oktage joavku gii jođii. Son ieš lei hárvánan dasa, ahte olles joavku lei mielde johtimin. Nubbi erohus lei ahte doppe eai botken luovvasiid, muhto johte olles ealuin gitta njárgii. Máret Ánná muitala mo su oktavuoha lei siidii go mánát ledje smávvát:

Miessemánu mun fárrejin biillain geasseorohahkii. Dalle ledje mus smávva mánát, eaige skuvlamánát vuos. Muhto de rievddai nu, ahte mii álggiimet botket luovvasiid gidđat. Čoavjjet ealu de guođohedje sierra, vai besset misiid mearkut gidásgeasi, nugo dál dahket odne maid. Dán rájes mun lean leamaš mielde ealu luhtte, go luovvasiid botkejit ja misiid merkejit. Go mánát de stuorrudedje, de mun álgen johtit ealu mielde, ja nu lea odne ain.

Go mun jearan Máret Ánnás leat go eanet nisssonolbmot dál geat oassálastet johtimis go ovdal, de vástida:

Šaddet eambo siiddat oktii go boahtá gidđabáikái. Ja dan siiddas gal leat duollet dálle muhtumat mielde, nu ahte dat lea álgán dál. Lea dego fas rievdan diet. Dál don oainnát eatni mánáiguin doppe. Álgobáliid don it oaidnán dan. Dat lei ovttá gaskka nu unnon diet, ja erenoamážit dalle go mun bohten dohko.

Siiddastallanvuogit váikkuhit nisssonolbmuid dillái

Siiddaid ja orohagaid iešguđetlágán heiveheamit váikkuhit maiddái dasa man ollu nisssonolbmot oassálastet siidadoalus. Jus leat unna siiddažat, de nisssonolbmot šaddet eanet oassálastit siidadoalus. Go Máret Ánná siida álggii botket luovvasiid sierra, de maiddái Máret Ánná válddii mánáid mielde ja vulggii siidii. Rievdamat sáhttet maiddái nugo Máret Ánná ovdamearka čájeha, mannat dan guvlui ahte nisssonolbmuid oassálastin siidadoalus lassána. Go lea sáhka das, ahte nisssonolbmuid dilálašvuolta boazodoalus lea rievdan, de eatnasiid millii badjána jurdda ahte nisssonolbmuid oassálastin siidadoalus lea unnon. Muhto, nugo Máret Ánná siiddas oaidnit, de leat nisssonolbmot oassálastigoahtán eanet maŋemuš 30 jagi, go dan maid dahke 70-logu álgogeahčen.

Lea gal maiddái oalle čielggas, ahte go buohtastahtta dan áiggi go Ánná ja Gáren jođiiga siidda mielde dálá áiggiin, de lea nisssonolbmuid dilli rievdan. Vuos lea nu ahte olles bearrašat eai jođe šat siidda mielde čađat. Bohčín ii leat šat nugo lei dalle go Ánná ja Gáren siiddastalaiga. Dalle maiddái guođohedje ealuid čoahkisin birra jándora.

Lea liikkáge dehálaš atnit muittus go iská mo vierut rivdet, ahte geahččá daid dilálašvuodaid ektui. Dilálašvuodat sáhttet leat nugo iešguđetlágán johtingeainnut, mo ealu hábme ja makkár eallindilis olmmoš lea, nugo smávvamáná eadni, skuvlavázzimánáid eadni dahje nisssonolmmoš geas eai ba leatge mánát. Vierut sáhttet maiddái ealáskit, nugo Máret Ánná muitala mo son garrii ealu lusa, vaikke eará nisssonolbmuin ii lean dáhpá dan dahkat.

Olbmot leat ieža aktiivvalaččat doalaheamen vieruid, danne rievdan ii dáhpáhuva nu jođánit go mángii orru leamen go geahččá oppalaččat ja olggobeale

čalmmiiguin. Vierut sáhttet maiddá muhtun áigge leat unnit oidnosis dahje leat jávkan oanehis áigái, muhto nu guhká go gávdnojit olbmot geat hálddašit máhtuid, de dat sáhttet fas ealáskit. Go geahččá vieruid riev dama ja bisuheami ektui, de lea dehálaš oaidnit mo rievttit doibme ja mo bargujuohku lei nissonolbmuid ja almmáiolbmuid gaska ovddeš áiggis.

Boazosámi nissonolbmuid riekti ja sadji ovddeš áiggis

Go buohtastahtta Sámi rivttiid Norgga ja Ruota rivttiid ektui, de sámi nissonolbmui leat leamaš stuorát oamastanrievttit. Norgga rievtti mielde lei eamidis belohakkii iešoamasteapmi, muhto dat lei rievdan juo ovdal Chr. V lága (1687). Dát láhka eaktudii oktasašoamasteami. Ruota rievtti mielde lei fas oktasaš luovosopmodat dábálaš. Norgga ja Ruota riektenjuolggadusat oktasašoamasteamis eai leat áibbas bastán sápmelaččaide. Sápmelaš náitalan nissonolbmoss lea eanet iešheanalašvuhta opmodagas badjel go dáčča ja ruottelaš nissonolbmui. (Solem 1920: 23.) Gustaf von Düben (1977 [1873]) oaivvilda, ahte sámi nieiddaide gulai olles oassi árbbis ja vel eanet, dassázi go Ruota ja Norgga árbeláгат unnidedje oasi almmáiolbmuide buorin. Sivvan dasa go nieiddaide gulai olles oassi árbbis ja vel eanet, navdá von Düben sámi myhta leat duogážin, mas nissonolmmoš lei dat gii álggos bohcco dámai.

Erik Solem (1920) oaivvilda, ahte sápmelaččaid nammavieruin oidno ahte nissonolbmui lea iešráđálat sajádat go dat mii lea germánalaš vieruin. Nammavieruin geavahuvvo liikká bures eatni namma nissonolbmo nama ovddabealde go áhči namma, omd. Ristena-Hánsa. Risten lea Hánsa eadni. Goabbá namma geavahuvvo lea dan duohken goabbá váhnen lei eanet dovddus. Solem gii lea doaimman sundin Deanus 1912 – 1931 ii loga iežas diggerievttis goassige vásihan, ahte boazosápmelaš lea geavahan isidis nama go lea leamaš vihtanin dikkis ja lea šaddan čállit iežas ollislaš nama diggeprotokollii. Son lohká alddis leat leamaš oalle mángga nissonolbmo vihtanin. (Solem 1920: 24–26.) Leat maiddá ollu nissonolbmo namat mat geavahuvvojit goargun odne, nugo ovdamearkka dihtii Risten, Sára, Sire ja Mágga.

Sámi dáluemit lea árvvus adnojuvvon ja sus lea iešheanalaš árvi sihke bearraša siskkobealde ja sámi servodagas ja dát guoská erenoamážit boazosápmelaččaide (Solem 1970 [1933], Bye 1939). Nissonolbmo guovddáš sadji bearrašis ja servodagas čilgejuvvo leat danne go son lea buktán arvat bohccuid ellui, ja soittii vel stuorámuš oasige. Son doalaha mearkkas, ja su merkii merkejuvvojit miesit maid su álddet guddet. (Smith 1938, Solem 1920.)

Ovdeš áiggiid lei dáhpin ahte náittosbára oruiga jagi dahje vuosttas jagiid nissonolbmo váhneiid goađis (von Düben 1977 [1873], Solem 1920, Elgström 1922, Smith 1938, Zorgdrager 1997). Solem (1920: 73) lohká maiddá dávjá gártan nu, ahte nuorra náittosbára jotkkii ássamis eamida ruovttus, nu šaddáge

matrilokala náittosdilli. Ørnulv Vorren ja Ernst Manker (1957:165) geat leaba čállán sámi kultuvrra birra, oaivvildeaba maiddá ahte boazosápmelaččaid gaskkas lei ovddeš áigge dábálaš, ahte almmáiolmmoš fárrii eamida ruktui. A. I. Jefimenko gii lea čállán Ruošša beale sámiid juridihkalaš dili birra, oaivvilda ahte sámiid gaskkas lei dábálaš orrut jagi eamida bearraša luhtte maŋŋá náitaleami (Jefimenko 1878).

Dutki Nellejet Zorgdrager (1997: 59) oaivvilda, ahte sámi servodagas ii lean nisssonolbmuid sadji almmáiolbmuid vuollásažžan. Nisssonolbmot ja almmáiolbmot oassálaste ovttáárvosaččat bohccuid guođoheamis, ja guktot bealit mearrideigga iešheanalaččat. P.L. Smith lei báhppan Guovdageainnus 12 jagi 1900-logu álgo-geahčen, ja lea čállán girjji man namma lea *Kautokeino og Kautokeino-lappene*. Dalle lei dábálaš ahte isit ráddádalai eamidiinnis ovdal go mearridii dehálaš áššiid, ja Guovdageainnu suopmanis maiddá gohčoduvvo isit dahje eamit guoibmin. Sátne guoibmi mákságe verdde ja lea bealátkeahces, mii mearkkaša ahte guoibmi sáhtá leat sihke nisssonolmmoš ja almmáiolmmoš. Smith čállá viidáseappot ahte nisssonolmmoš maiddá čuovvu dárkilit mielde mo ealuin manná, vaikke goahtebarggut nugo borramušráhkadeapmi ja mánnádikšun hehte su oassálastimis guođoheamis. (Smith 1938: 321.) Dan maid Smith dalle fuomášii, ahte lei dábálaš iežas eamida dahje isida gohčodit guoibmin, lea ain odne ge dábálaš gullat Guovdageainnus.

Čálalaš gálduin maid mun lean dás geavahan, boahťa ovdan ahte boazosámi nisssonolbmuid lei iežaset árbi, goargu ja opmodat mat čuvvo sin mielde go náitalledje. Maiddá lei vejolaš ásaiduvvat nisssonolbmo báikái maŋŋá náitaleami, mii mielddisbuvttii ahte nisssonolbmos ledje su iežas váhnemat, vieljat dahje oappát ja muđui fuolkkit lahka. Mo lei dasto bargojuohku sohkašielid gaska?

Árbevirolaš bargojuohku nisssonolbmuid ja almmáiolbmuid gaska

Vorren ja Manker (1957) oaivvildeaba ahte boazodoalus gáibiduvvojit boazovázzit dan ektui man stuoris eallu lea. Boazovázzit guođohit vuoruid mielde. Boazoeaiggát geas eai leat doarvái bártne, ferte bálkkáhit ovttá dahje moadde reanŋga. Nu fertejit maiddá eamidis leat doarvái biiggát geat maiddá leat mielde guođoheamen. Biiggás ii leat heajut dilli go reanŋgas, soai baicce leaba bearrašlahtut. Soai borraha seamma biepmu go earát. Biigá sáhtá šaddat manŋin ja reanŋga fas vivvan, ja jus reanŋga hoide iežas opmodaga maid dine reanŋgan, de sáhtá šaddat seamma dássái go isit. (Vorren ja Manker 1957: 165–66.) Lilian Bye gii jođii 1930-loguin sámi bearraša mielde Kárašjogas, čállá erenoamážit nisssonolbmuid bargguid ja dilálašvuodaid birra. Son oaivvilda, ahte eamidis Ánná Márjjás lei seamma ollu dadjamaš báikedoalus go su isidis, ja son mearridii iešheanalaččat buot mii guoskkai mánáide ja náhkkebargguide. Almmáiolbmot

stivrejdedje ealu, dattetge eai njuovvan ovttage bohcco dahje eai dahkan makkárgge gávppašeami ovdalgo lei ráđđadallojuvvon eamidiin. (Bye 1939: 21–22.) Bearraša nieiddaguovttos fertiiga guođohit ealu seammaláhkái go almmáiolbmot. Guođoheamis leigga nieiddaguovttos seamma buorit go almmáiolbmot. (Bye 1939: 155.)

Maiddá Smith gii lea seamma áigge johtán boazosámiid mielde go Lillian Bye, čállá nissonolbmuid beaivválaš bargoeallima birra. Son lohká, ahte go beaivváš oidnogoahá odđajagimánu gaskkamuttus ja beaivvit guhkkot, de álgá jaskadat bargoeallin. Nissonolbmot dikšot mánáid, mii lea áddjás bargu, ja dalle álgá maiddá goarrunbargu. Sii gorrot biktasiid ja gápmagiid. Náhkiid dikšot mat galget šaddat sihke beaskan ja dorkan. Olles beaivi lea dáluemida bargu juhkojuvvon goarrumii, mánnáidikšumii ja dolla- ja gáffegohkkemii. Lea maiddá dávjá eamida bargu čuollat muoraid. Oahppat rievssatgárddiid gullá maiddá nissonolbmo ja mánáid bargguide. Biiggáid, reanngaid ja nuoraid áigi gollá eanemusat guođoheapmái. (Smith 1938: 308.) Bye čállá mo jođidettiin šaddet buohkat bargat:

Dugelig hadde kvinnfolka tatt vare på sitt, mens mennene styrte med reinene. De venta ikke hjelp til gjenstridige teltdukflak eller uhandterlige teltstokker. Enhver hadde sitt å passe, og enhver måtte se til at det ble gjort uten hjelp fra andre. Det var grunnloven i fjellfinns liv. (Bye 1939: 89.)

Mánngas leat oaivvildan, ahte lea nana bargojuohku almmáiolbmuid ja nissonolbmuid gaskka. Nissonolmmoš ii njuova bohcco, iige gálde bohccuid dahje dáma herggiid, ja almmáiolmmoš fas ii bože iige goaro. Mánnágeahčču gulai maiddá nissonolbmuid bargguide. (Smith 1938, Zorgdrager 1997.)

Vaikke leige vissis bargojuohku sohkabeliid gaskka, de dat ii leat áibbas čavga. Go mun jearan Ellon-Gárenis ahte njuvve go nissonolbmot bohccuid, de vástida ahte dahke diedusge dan go lei dárbu. Máhte Máret gii lei leamaš boazodoalus čađat, čálii lohkkiid čállosa Áššu áviisii 03.02.2004 man bajilčála lei “In dohkket hejohit nissonolbmo barggu boazoealáhusas”. Son čállá earret eará mo nissonolbmot leat šaddan bargat buot bargguid:

Eai buot siiddain goit leat leamaš nu ollu bártnit, ja go leat nieiddat de leat olbmot aŋkke siiddastallan. Ja birgen sii leat goit iežaneaset bargguiguin ja siiddaiguin.

Kirsten Berit Gaup gii lei riegádan 1943 ja lei Kárásjogas eret, mitalii Ragnhild Enoksenii, gii jearahalai boazosámiid 1993 máhttoárbevieruid birra boazodoalus, ahte son ii lean boaris vuosttas geardde go lei mielde njuovvamin. Son fertii ieš goddit bohcco go maiddá dat gulai su bargguide. Nieiddat fertejedje oahppat justa dan seamma maid gánddat, nugo njoarostit bohcco, goddit dan ja loahpas vel njuovvat. (Enoksen 1998: 447.)

Dáid ovdamearkkaid vuodul sáhtta dadjat ahte ii leat leamaš áibbas čielga bargujuohku boazodoalus sohkabeliid gaskkas. Dáin ovdamearkkain bohtá baicce ovdan, ahte nissonolbmot šadde bargat eanaš bargguid. Go ledje unna siiddažat, de šadde nissonolbmot bargat veahkkálagaid earáiguin. Bargohivvodat ja joavko-sturrodát ráddjejedje nissonolbmo bargoviidodaga.

Mo lágat ja njuolggadusat čuhcet nissonolbmuid dilálaš-vuhtii

Amft (2000) čállá mo boazosámi nissonolbmot Ruota bealde vealahuvvojedje lága bokte, mii doaimmagodii 1928 ja bisttii 1971 rádjái. Lágas daddjui, ahte nissonolbmot lei vuoigatvuohta boazodollui dušše dalle go lei náitalan dahje lea leamaš náitalan almmáiolbmuiin geas lea sullasaš riekti. Muhto jus nissonolmmoš náitalii almmáiolbmuiin geas ii leat boazodoalloriekti, de massii songe iežas vuoigatvuođa. Almmáiolmmoš ii massán gal iežas boazodoallorievtti vaikke náitalii soapmásiin geas ii lean seamma riekti. Nu nissonolbmuid persovnnalaš riektevuoigatvuohta rievddai jus náitalii boazodoalu olggobeallái, muhto dat seamma ii guoskan boazodoalu almmáiolbmuide. Sohkabeali riektevealaheapmi lágaid bokte bisttii 1971 rádjái go dalle ilmmat ođđa lánka mii loktii nissonolbmuid riektevuoigatvuođa almmáiolbmuid dássái boazodoalus. (Amft 2000: 78.) Muhto ollu nissonolbmot leat geargan massit vuoigatvuođaideaset, ja šaddan guođdit boazodoalu dan 40 jagis go lánka lei fámus. Dál leat sin mánat boazodoalu rivttiid haga vaikke sin eatnit ledje bajásšaddan boazodoalus. Maria Kråik muitalii áviisii *Aftonbladet* 21.09.2005, mo son lea gártan boazodoalu olggobeallai vaikke su eadni lei riegdan boazodollui:

När mina föräldrar gifte sig 1968 förlorade min mamma sina renar därför att pappa var icke renskötande same. Därför har jag heller inga samiska rättigheter i dag.

Dás sáhtta jearrat ahte lea go lánka, mii lea doaimman badjel 30 jagi dagahan ahte boazosápmelaččat leat ráhkkanahtán nieida- ja gándamánáid iešguđetgelánkáii go leat diehtán, ahte nieiddat šaddet guođdit boazodoalu jus gávdnet isidiid boazodoalu olggobealde.

Jagi 1987 lea dahkkon prošeaktabargu nissonolbmuid dili birra boazodoalus Norgga Gieldda- ja bargodepartemeantta ovddas. Guorahallan iská makkár sadji boazosámi nissonolbmuiin lea boazodoalu ekonomalaš vuogádagas, ja mo lágat ja šiehtadusat váikkuhit báikedollui. Boazodoallu lea ekonomalaš vuogádat, mii sisttisoallá iešguđetlágán bargguid. Boazodoalus dárbbasuvvojit sihke almmáiolbmot ja nissonolbmot go goappašagaid barggut leat seamma dárbbaslaččat. Lea liikká dáhpin ahte nissonolbmuid barggut leat čihkosis. Prošeaktabarggu okta-

vuodas daddjo, ahte maŋŋá go ekonomiija sirdašuvai iešbirgejumis márkanekonomiijii, de nissonolbmuid barggut eai adnon šat seamma árvosažžan boazodoalus go almmáiolbmuid barggut. Lágat ja šiehtadusat govvidit ja nanusmahttet ođđa-áigásaš proseassa, mas nissonolbmuid barggut badjelgehččojuvvojit. Das čuovvu ahte nissonolbmuid rolla geanohuvvá. Nugo boazodoalloláhka ja -šiehtadusat dábálaččat dulkojuvvojit ja geavahuvvojit, de nissonolbmo bargu ii oidno dehálaš boazodollui ja danne ii oaččo seamma stáhtalaš vuoigatvuodaid ja árvvu go almmáiolbmo bargu. (Komissar, Møystad ja Rognlie 1987.)

Norgga bealde ii leat odne dušše náittosguimmiid duohken mearridit goappá siidii válljeba cegget báikedoalu. Boazodoallolága § 4 gáibida vuosttažettiin, ahte sus gii áigu jođihit boazodoalu lea sierra doallu. Nissonolbmot oamastit arvat unnit doaluid go almmáiolbmot. Sii eaiggáduššet 16% doaluin. Mánŋasis geain lea sierra doallu, leat leaskkat geat leat árben doalu isida maŋis. Muhto leat gal muhtun nuorra nissonolbmot geain lea sierra doallu (Landbruks- og matdepartementet 2004: 31). Dasa lassin ii leat vejolaš Boazodoallolága § 4 vuodul sirdit boazodoalu eará orohakkii almmá guovllustivrra lobi haga. Go bidjá vuodđun nissonolbmuid sierra doaluid vuollegis logu ja sin alla agi, ja dasa lassin ahte ii leat beare sirdit doalu eará orohakkii, de oaidná ahte odne leat maddái lágat ja njuolggadusat bisseheamen báikedoalu ásaheami nissonolbmo siidii. Sáhtá jearrat ahte leat go formálalaš bealit dagaheamen dan ahte nissonolbmuid sajádat servodagas geanohuvvá.

Nissonolbmo doaibma iešguđetláhkáii guovllus guvlui

Boazodoalus leat leamaš iešguđetgelágán heiveheamit. Nuorta-Finnmárkkus leat nissonolbmot mannan čuohtelogu álgogeahčen orron dáluin gos sis lei maddái šibitdoallu. Guovdageainnus ja muhtun muddui Kárášjogas lea leamaš nomádeallin gos olles bearaš jođii siidda mielde. Bohčín lei dábalaš Guovdageainnus gitta 1960-lohkui ja lei nissonolbmuid doaibma. Go bohčín heaittihuvvui, de nogai maid oassi nissonolbmuid doaimmain. Muhto nissonolbmot dattetge jotke johtit seammaláhkáii go ovdal. Boazodoallu ii leat ovttalágan buot siiddain dahje báikedoaluin ja danne ii sáhtege leat čavgadis bargojuohku sohkeláid gaskka. Nissonolbmot leat dárbbu mielde bargan eanaš bargguid ja nu maddái njuovvan, ja leat guođohan seammaláhkáii go gánddat.

Rievdamat eará boazodoalloálbmogiid gaskkas leat maddái dagahan ahte nissonolbmot šadde guođdit beaivválaš boazodoalloeallima. Ovddeš Sovjetlihtus adnojuvui boazodoalloeallinvuohki boaresáigasažžan, ja danne oačchedje doppe nissonolbmuid ja mánáid sirdit čoahkkebáikkiide. Muhto maŋŋá go ovddeš Sovjetlihttu nogai, de leat fas nissonolbmot ja mánát váldigoahtán ruovttoluotta ovddeš eallinvuogi.

Sámi náitalan nisssonolbmot ovttas mánáiguin leat goađis duddjon, murren ja gárdon. Ovddeš čállon gálduin oidno ahte nisssonolbmui lea leamaš iešheanalaš sadji bearrašis ja siiddas, muhto lágat ja njuolggadusat leat caggan nisssonolbmuid árbevirolaš rivttiid ja sin sajádaga servodagas. Vaikke ođđa vuogádagat leat boahtán boazodollui nugo *ekstensiivvalaš* boazodoallu ja stáhta lágat, de leat ollu vierut maiddái bisuhuvvon. Nisssonolbmot leat ain mielde johtimin ja sii duddjojit nugo ovdalge leat dahkan. Vaikke muhtun vierut leat jávkan, de leat dattetge ain ollu nisssonolbmot geat doalahit vieruid ja fievrridit daid ođđa buolvvaide. Lea danne dehálaš maiddái riev dama oktavuodas atnit muittus vieruid mat doalahuvvojit, jávket muhtun áigái ja váldojit fas atnui.

Sámi boazodoalus leat guktot sohka beali joavkkut leamaš seamma dehálaččat go bargooktavuodat galge hábmejuvvot. Náittosbárra sáhtii ásahit báike-doalu liikká bures eamida go isida bearašjovkui. Mihtilmas dovdomearkkat sosiála struktuvrrain leatge dávggasvuolta ja molsašupmi. Muhto orro leamen maiddái nu, ahte otná lágat oktan váhnemiid vieruin vuoruhit doalu gánddaide, soaitá leat mielde bisseheamen ovddeš vejolašvuodaid válljet goappá bearraša siidii ásai-duvvat.

3 Sosialiseren ja máhttu – guovddážis árbevieruid sirdimis

Muhtumat máhttet gale visot, muhto muhtumat eai máhte eai maidege duddjot dievdduin. Ja dat lea stuora vahát, go lea dakkár dievdu mii ii máhte duddjot. Muhto dat lea velá vahát go nisu lea čuorbi, mii galgá biktasiid goarrut visot, mii gullá sámi nissoniid bargui.

(Turi 1987 [1910]: 47.)

Mánát leat boazodoalu boahteáigi, ja sii leat danne guovddážis go lea sáhka boazodoalloservodaga boahteáiggi birra. Ovddeš áigge lei oalle diehttalas ahte mánát bajásgeassojuvvojedje lunddolaččat boazodollui. Sii ledje doppe gos sin váhnemat, áhkut ja ádját elle. Duhkoraddan, muitalusat ja barggut ledje oassin sin eallindilis. Dál ii leat dilli šat nu, go mánát eai bajásšatta šat oppalaš boazodoallobirrasis. Nubbi váhnen fuolaha siidadoallobargguid, ja nubbi fas lea báikedoallobargguin ja dasa lassin sáhtta sus leat vel dienasbargu boazodoalu olggobealde. Eanaš gerddiid lea nissonolmmoš báikedoallobargguin, ja almmáiolmmoš fas siidadoallobargguin. Mánát vázzet skuvlla ja sis leat dasa lassin eará asttuáigge-fálaldagat. Ovddeš lunddolaš oahpaheapmi mii dahkkui beaivválaš bargguid bokte lea nohkagoahtán. Go máhtut dál galget fievrriduvvot, de váhnemat fertejit dan oalle didolaččat dahkat.

Socialiseren ja máhttu leat guovddáš doahpagat go lea sáhka mánáid-bajásgeassimis boazodollui. Doahpagat leat ollu guorahallojuvvon, ja daidda ii leat ovttagardánis čilgehus. Čilgehusat leat dávjá dan duohken man geahčastagas ja áigodagas dat leat oidnojuvvon. Máhttodoaba lea vel dasa lassin čadnon fápmohierarkijai, nugo ahte mii lea riekta ja dohkálaš máhttu.

Socialiseren

Berger ja Luckmann (1996) čilgeba socialiserema leat viiddis ja bistevaš stivren, mii fievrrida indiviida servodaga objektiivvalaš máilbmái dahje dan oasáži. Soai juohkiba socialiserema guovtti oassái, nammalassii: *primára-sosialiseren* ja *sekundára-sosialiseren*. *Primára-sosialiseren* lea álgo socialiseren maid olmmoš čadaha mánnán, ja man bokte šaddá servodaga miellahttun. *Sekundára-sosialiseren* lea juohke áidna maŋgelis proseassa, mii stivre juo ovdalis socialiserejuvvon indiviidda servodaga objektiivvalaš máilmmi odđa surggiide. (Berger ja Luckmann

1996: 154.) Berger ja Luckmann (1996) čilgeba viidásut mo socialiseren dáhpá-huvvá:

Det, der i et samfund tages for givet som viden, bliver sammenfaldende med det, der er muligt at vide, eller skaber i alle tilfælde den ramme, indenfor hvilken man i fremtiden kan få alt det at vide, som man endnu ikke ved. Det er denne viden, der indlæres under socialiseringen, og den, der formidler internaliseringen af den sociale verdens objektiverende strukturer i den individuelle bevidsthed. Viden er, forstået på denne måde, krumtappen i samfundets fundamentale dialektik. Den »programmerer« de kanaler, hvorigennem eksternaliseringen frembringer en objektiv verden. Den objektiviserer denne verden gennem sproget og det erkendelsesmæssige apparat, der er baseret på sproget, dvs. den skaber orden ved at gøre verden til objekter, der kan opfattes som virkelige. Under socialiseringen internaliseres den igjen som objektivt gyldig sandhed. (Berger ja Luckmann 1996: 84–85.)



Govva 1. Pia-Maria Labba

Sosialiserenboadus oidnojuvvo dávjá diehttalassan, dan láhkái ahte das gávdnojit juo gárvves jurdagat ja struktuvrrat maid mánná internalisere. Nu guhká go mánát ieža eai leat leamaš mielde hábmemin máilmmi, de máilbmi boahá sin čalmmiid ovdii dego gárvves duohtavuoha. (Berger ja Luckmann 1996: 77–78.) Ollu dutkamušat leat deattuhan proseassaid, maid bokte mánát passiivlaš objeaktan ohppet kultuvrraset. Nu dutkit vajálduhttet geahččat mo mánát váikkuhit árjjalaččat iežaset eallima, seammaláhkái go mánát váikkuhit iežaset birra.

Corsaro (1997) oainnu mielde, eanaš sosiologiija jurddašeapmi mánáid ja mánnávuoda birra bohciida teorehtalaš barggu oktavuodas. Sosialiseren leat proseassat maid bokte mánát heivehit iežaset servodahkii ja internaliserejit dohko. Sosialiserema čilgehusat sisttisdoallet oainnu, man mielde mánát leat servodaga olggobealde. Nu mánáid fertejit hábmet ja láidestit olggaldas fámuiguin vai šaddet ollislaš miellahttun servodahkii. Leat evttohuvvon guovttelágán modeallat sosialiserenproseassaide. Vuosttas lea *deterministalaš modealla* mas mánás jáhkket leat passiivlaš rolla. Dien oainnu vuodul mánná lea sihke easkaálgi, mas lea vejolašvuoha leat mielde bajásdoallamin servodaga ja seammás umáhttu, man ferte bearráigeahččat hárhallama bokte. Nubbi lea *konstruktivistalaš modealla* mas máná navdet doaibmat aktiivvalaččat ja lea ángiris oahpahalli. Dán oainnu vuodul mánná aktiivvalaččat hábme iežas sosiálamáilmmi ja su iežas saji das. (Corsaro 1997: 8–9.) Vaikke konstruktivistalaš teoriiat navdet mánáid leat aktiivvalaš servodaga ovddasteaddjin, de teoriiat vuosttažettiin deattuhit ovdáneami bohtosiid, eai ge váldde duođas mánggabealatvuoda mii lea sosiála struktuvrrain ja mánáid kollektiivvalaš aktivitehtain (Corsaro 1997: 27).

Corsaro oaivvilda baicce ahte mánnávuoda sosiologiijateoriiat berrejit luovvanit eret individualistalaš geahčastagas, mii oaidná mánáid sosiála ovdáneami dušše dan láhkái ahte mánná internalisere ollesolbmuid gelbbolašvuoda ja máhtu. Muhto mánná lea baicce ieš aktiiva ja hutkái. Son iešge sáhttá fuomášit ja hutkat ođđa beliid maid váhnemat eai dárbbas leat sutnje oahpahan, ja nu sosiologiija geahčastagas ii leat sosialiseren dušše heiveheapmi ja internaliseren. Dán sosialiserenoainnu guovddážis adno kollektiivvalaš dehálašvuoha árvvusin – mo mánát siehtadallet, hábmejtit ja juogadit kultuvrra ollesolbmuiguin ja iežaineasetguin. Dattetge ii leat doarvái dadjat, ahte sosialiseren deattuha kollektiivvalaš ja oktasaš proseassaid go ođđa mánnávuoda sosiologiija galgá ráhkaduvvot. Váttisvuoha lea iešalddis *sosialiseren* doaba. Go olmmoš gullá doahpaga, de badjána millii ahte mánná aivve nuppiid bokte oahppá dustet boahpteáiggi. Corsaro baicce evttoha čuovvolit ođđa ipmárdusa, maid gohčoda *interpretive reproduction* go dat vuhtiiváldá mánáid ođasmahttinbeliid ja hutkás beliid oassálasttidettiin servodagas. *Reproduction*-doaba sisttisdoallá jurdaga ahte mánát eai leat dušše internaliseren servodaga ja kultuvrra, muhto leat baicce aktiivvalaččat fuolaheamen kultuvrralaš buvttadeami ja rievdadeami. Go mánát leat oassálastimin servodagas, de leat doaibmi sosiála struktuvrrat hehttehussan sidjiide. Dat meark-

kaša ahte mánát ja sin mánnávuohhta váikkuhuvvo dan servodagas gos sii leat miellahtut. (Corsaro 1997: 18–19.)

Antropologa Jean Briggs (1992) lea dutkan inuihttamánáid bajásgeassima. Su oainnu mielde lea jáhkku, ahte oaivilat gávdnjit kultuvrras, ja olbmot váldet daid passiivvalaččat vuostá, jodánit molsašuvvamin dieđalaš máilmmis. Dál leat dutkanbohtosat čájehan, ahte kultuvra sisttisoallá osiid maid olbmot aktiivvalaččat válljejit ja dulkojit, ja geavahit daid máŋgga láhkái dan mielde mo vejolašvuodát, návccat ja vásáhusat diktet sin dahkat. Ii leat indiviida gii ovdánahtta oaiviliid, muhto kollektiiva dahká dan (Briggs 1992: 25).

Mun doarjjun dás Corsaro (1997) ja Briggs (1992) oainnuid, ahte mánát leat ieža mielde váikkuheamen kultuvrraset, eaige ovttagardánit čuovvol dahje internalisere dábiid ja vieruid mat leat servodagas. Sosialiseren dahkko dan bokte, ahte mánát leat ieža aktiivvalaččat servodagas. Sii leat mielde hábmemin kultuvrra ovttas earáiguin, nugo omd. bearrašiin ja seamma ahkásaččaiguin. Bearašásahus lea guovddázis fievrrideamen giela mánáide, ja nugo Berger ja Luckmann (1996) oaivvildeaba, de giela bokte máilbmi objektiviserejuvvo ja ordnejuvvo.

Njálmmálaš giella lea leamaš dehálaš máhttofievrrideami oktavuodas sápmelaččaid gaskkas go sámeigiella čállingiellan lea oalle ođas. Ovddit buolvva sápmelaččat ohppe máhtuideaset sámi eallimis sagastaladettiin vuorrasut olbmuiquin, oaivvilda Gunvor Guttorm (2001: 62) gii lea dutkan sámi duoji. Go galggai oahppat ja oahpásmuvvat máhttui mii lei dárbbášlaš, de dáhpuhuvai dat njálmmálaš sirdima bokte. Njálmmálaš diehtu ii leat aivve duoji birra, muhto sisttisoallá eallima máhtuid man siskkobealde duodji čuožžila, oaivvilda Guttorm.

Asta Balto (1997) guhte lea dutkan sámi mánáid bajásgeassima, deattuha ahte mánát ohppet mitalusaid bokte norpmaid, árvvuid ja morála. Son árvvoštallá buorre vuoda mitalusain dáinna láhkái:

Muitaleaddjimetoda lea erenoamáš buorre dainna lágiin, ahte dat addá vásáhusa ja ráhkada buriid searválasvuodaid. Danne dat sáhtta leat njuolgadet geaidnu juksanmearrái go verbála moraliseren, mii dán áigge lea dábálaččat. Mitalus ovddasta dávjá kollektiiva árbbi, sága máttarváhnemiin mii sirdojuvvo buolvvaid gaskka. Dán searválasvuodas ráhkaduvvá oahppanbiras, man geažil mánát ja nuorat álkibut váldet vuostá váikkuhusa, dovdamuša ja fihttejumi. (Balto 1997: 115–116.)

Máhttofievrrideapmi

Máhtuid fievrrideapmi lea stuorra oassi sosialiseremis, ja lea áigequovdilis ášši boazodoalus dál go mánát leat eanaš áigge skuvllain, gos čálalaš máhttu váldá ollu saji. Máhttu lea viiddis doaba, mas leat ollu bealit. Lea dábálaš juohkit máhtu

osiide nugo omd. álgoálbmotmáhttu, oarjemáilmmi máhttu, árbevirolaš máhttu ja dieđalaš máhttu. Máhtuid sirde ja háhke iešguđetgeláhkái iešguđetge birrasiin. Skuvla ja muđui eará formálalaš oahpahusásahusat leat oalle guovddázis máhttofievrrideami oktavuodas. Doppe lea čálalaš máhttu guovddázis. Muhto eai juohke máhttofievrrideami oktavuodas leat girjjit mielde oahpahettiin. Bearaš lea omd. dehálaš ásašus njálmmálaš máhttofievrrideami oktavuodas. Dasto gazzá olmmoš maiddá máhttu iežas bargguid bokte ja muđui eallima vásáhusaid bokte.

Álgoálbmotmáhttu ja dieđalaš máhttu

Arun Agrawal (1995) lea čállán artihkkala mas árvvoštallá mo sáhtášii sirret álgoálbmotmáhttu ja dieđalaš máhttu. Son čuoččuha, ahte áiggiid čađa leat oainnut rievdan iešguđetge máhtuid ektui. 1950- ja 1960-loguin oidne ovdánahttin-teoretihkárat álgoálbmot ja árbevirolaš máhttu gávneheapmin, ja hehttehussan ovdánahttimii. Dálá áigge dovddastuvvo ahte ovddeš áigge govvádusat álgoálbmotmáhtuid birra leat ovttagardánat. Muhto vaikke álgoálbmotmáhttu bealušteaddjit leat geahččalan fuopmášahttit álgoálbmot ja unnitálbmogiid máhttu, de sin bargu gillá ruossalasvuodaid ja rašis doahpágiid geažil oaivvilda Agrawal. Ruossalasvuodat bohtet ovdan go álgoálbmotmáhttu biddjo vuostálagaid oarjemáilmmi máhtuin. Dalle daddjo ahte álgoálbmotmáhttu čatnasa vuosttažettiin doaimmaide mat leat dehálaččat olbmuid birgejumái dan sadjái go ohppet abstráktalaš jurdagiid ja filosofijaid. Nuppe bealis oarjemáilmmi máhttu lea sierranan eret olbmuid beaivválaš eallimis ja ovddasta eanet máilmmi analyhtalaš ja abstráktalaš beliid. Agrawal vuosttilda dákkár juohkima oarjemáilmmi ja álgoálbmotmáhttu gaska. Son oaivvilda, ahte go guorahallá máhttobuktaga iešguđetge náššuvnnain ja iešguđetge álbmotjoavkkuin, de sáhtá rehkenastit gávdat girjái vuoda sihke oarjemáilmmi máhttu siskkobealde ja seamma maiddá álgoálbmotmáhttu siskkobealde. Guorahallan sáhtá maiddá gávnnahit oktasaš vugiid das mo “álgoálbmot” ja “oarjemáilmmi” dieđalbmot vuodđudit máhtuid. Agrawal mielas gávdnorit čalbmáičuohcci erohusat sierra álgoálbmogiid filosofijaid ja nu maiddá oarjemáilmmi sierra filosofijaid gaska. Nuppe beales oaidnit maiddá, ahte erohusat mat leat šaddan goanstadahkkon vuogi mielde leat mealgat muddui ovttalágánat. Dan sadjái go bidjat oktii buot máhttu, mii lea oarjemáilmmi olggobealde ja gohčodit dan “álgoálbmotmáhttu”, ja nuppe beales fas bidjat oktii buot oarjemáilmmi máhtuid, de livččii jierpmálabbo dohkkehit erohusaid kategoriijaid siskkobealde, ja várra gávdat vel ovttalágánvuodaid oarjemáilmmi máhttu ja álgoálbmotmáhttu gaska. (Agrawal 1995: 414–427.)

Arne Kalland (2000) ii leat ovttaoaiivilis Agrawal ákkastallamiin das ahte eai leat erohusat álgoálbmotmáhttu ja dieđalaš máhttu gaska. Álgoálbmotmáhttu árvvus leat ráddjehusat, nugo leat buot eará máhttošlájainge. Ráddjehus lea juo ieš dan namahas. Álgoálbmotmáhttu lea earalágán go dieđalaš máhttu vaikke

Agrawal čuoččuha eará, oaivvilda Kalland. Muhto Kalland baicce jearrá man stuora erohus lea álgoálbmotmáhtu ja eará máhttošlájaid gaskkas nugo “báikkálaš”, “árbevirolaš” ja “geavatraš” máhtus. Jus gidde fuopmášumi álgoálbmotmáhttui, de sáhtta jođánit vajálduhttit sullasaš máhtu, mii gullá eará álbmogiidda. Jus gáržžida máhttoguorahallama álgoálbmotmáhttun, de dagaha dat váttisvuodaid, omd. álgoálbmotmáhttu jođánit čatnasa árbevirolaš máhttui ja sáhtta oidnot árbevirolaš máhtu synonyman, oaivvilda Kalland. Das čuovvu ipmárdus ahte álgoálbmotmáhttu ii rievdda, muhto lea stirdon dan sadjái go lea dynámalaš ja ovdáneaddji, ja nu olggobeali olbmuid guottut nannejuvvojit dan hárrái ahte álgoálbmogiin leat oktageardánis teknologiiijat, álkes ekonomiiija ja leat guhkkín eret máilmmi márkanis. (Kalland 2000: 320–322.)

Vaikke Agrawal (1995) ii hilggo álgoálbmotmáhtu doahpaga, de ii čuovvol jurdaga ahte livčče čielga erohusat oarjemáilmmi ja álgoálbmotmáhtuid gaskka, go máhttoasit eai sáhte agibeavái leat merkejuvvon “álgoálbmoga” dahje “oarjemáilmmi” máhttun. Su mielas baicce livččii deháleabbo ságastallat mánnga máhttofáttás ja šlájjas main leat iešguđetlágán logihkat ja epistemologiiijat. (Agrawal 1995: 433.) Oarjemáilmmi dieđalaš máhttu ja álgoálbmotmáhttu geavahit goabbatlágán vugiid dutkat duohtavuoda, ja ovdanbuktet maiddá goabbatlágán máilmeoainnu. Dás lea sáhka guovttelágán epistemologiiijas, nugo mii diehtu lea, mii áigequovdilis diehtu lea ja mii lea luottehahtti diehtu. Álgoálbmot- ja dieđalaš máhtus lea sierralágán vuodustus das mii diehtu lea, ja gokko rádjá manná das maid mii eat sáhte diehtit.

Lean ovttaoaivilis dasa ahte eai leat čielga erohusat oarjemáilmmi máhtus ja álgoálbmotmáhtus, omd. sáhtta dadjat ahte smávit mearraguolásteddjiin sáhttet leat seamma vásáhusat ja máhtut go álgoálbmogiin geat bivdet sullasaš guovlluin ja seamma vuogi mielde. Muhto lea váddáseabbo čuovvolit jurdaga, ahte hilgut geavaheamis álgoálbmotmáhtu doahpaga ja dan sadjái ságastallat máhttofáttáin ja šlájain. Álgoálbmotmáhtu dovdomearka lea holistalašvuolta ja danne lea dan váttis botket osiide.

Álgoálbmotmáhtu sadji ja doaimma

Fikret Berkes (1999) čujuha Coyote ja Cree álgoálbmogiid árbevirolaš muitalusaid ja máidnasiidda mat čájehit, ahte ekologalaš beliid ii sáhte sirret eret sosiála ja vuoiñjalaš beliin. Muitalusat ja máidnasat leat oassin álgoálbmotmáhtus danne go dat sisttisdoallet árvvuid ja oaiviliid mat leat ruohtasmuvvan eatnamii ja addet dovddu guovlluide. Berkes govahallá mo álgoálbmogat davvi Kanadas dávjá čujuhit *knowledge of the land* dan sadjái go ekologalaš máhttui. Sidjiide eai leat eatnamat dušše ávnnaslaš duovdagat, muhto sisttisdoallet ealli birra. (Berkes 1999: 6–9.)

George J. Sefa Dei, Budd L. Hall ja Dorothy Goldin Rosenberg (2000) čállet ahte álgoálbmotmáhtu ii sáhte oaidnit dušše báikkálaš fenomenan. Dát máhttu rastilda sihke kultuvrralaš ja historjjálaš rájáid ja geográfalaš sajiid. Álgoálbmotmáhtu lea álbmoga joavku ieš čohkken sihke historjjálaš ja dálá vásáhusaid bokte. Ođđa máhttu fuomášuvvo oahppanproseassa bokte doložiid birra, ja dat dagaha álgoálbmotmáhtu soddjilis dan sadjái go stirdon máhttun. Álgoálbmotmáhtu mihtilmasvuodát leat máhtut mat leat háhkkojuvvon guhkit áiggi ássama oktavuodas vassis guovlluin. Máhttu čujuhuvvo árbevirolaš norpmaide ja sosiála árvvuide, seammás go čujuhuvvo miellagovahallamiidda mat láidestit, organisterejit ja heivehit olbmuid eallima, ja dahket sin máilmmi áddehahttin. (Dei, Hall ja Rosenberg: 2000: 4–6.)

Dei, Hall ja Rosenberg (2000) oaiivildit ahte álgoálbmotmáhtu beahttin, árvonjeaidin ja badjelgeahččanvuolta lea máhttohierarkijaid boadus mat leat dihtomielalaččat geavahas. Máhttohierarkijat ruovttuin, skuvllain, bargosajiin eai sáhte álkít heahtihuvvot danne go dat leat álo hábmen skuvllaid, servodagaid ja politihkalaš eallima. Ásahasat leat jurdda- ja doaimansajit gosa leat báhcán mearokat. (Dei, Hall ja Rosenberg: 2000: 4.)

Eamiálbmogiid organisašuvvnat leat čujuhan, ahte árbevirolaš máhtus ii leat nu ollu sáhka dan agis, muhto das man vuogi mielde máhttu háhkkojuvvon ja geavahuvvo. Máhtu sosiála oahppan- ja sirdinproseassat dahket dan árbevirolažžan, ja das lea sosiálalaš árvu ja riektevuogádat mii lea earalágán go dan máhtus maid álgoálbmogat háhket olggobealde. (Andersen 2002: 13.)

Álgoálbmotmáhtu doaba lea ávkkálaš go dat čujuha maiddá álgoálbmogiidda main lea dat máhttu ja geaidda máhttu gullá. Ollu álgoálbmogiin lea mealgat muddui máhttu rievduvvon, ja nu leatge leamaš olggobeale fámut, mat leat stivren guhte máhttu lea dohkkehuvvon. Boazodoalu siskkobealde lea maiddá máhttu, muhto lea unnán váldon atnui riikkaid lágaide ja njuolggadusaide, mat gusket olbmuid geat leat ealáhusa siskkobealde. Maori dutki Linda Tuhiwai Smith (1999: 63) oaiivilda ahte oarjemáilmmi kultuvrra ja máhtu globaliseren nanne ovttatláhkái oarjemáilmmi iešdovdu. Oarjemáilmmi kultuvraguoddit leat legitiimmalaš máhtu guovddázis. Sii leat duopmárin dasa mii lohko máhttun ja doibmet “siviliserejuvvon” máhtu gáldun.

Juridihka dutki Tore Henriksen (2002) guorahallá mo biologalaš mánjga-bealatvuodá konvenšuvdna gieđahallá álgoálbmogiid rivttiid. Eanaš stáhtat – 181 stáhta ja dasa lassin EO – leat šaddan konvenšuvnna bealálažžan, ja nu fertejit čuoovvut dan njuolggadusaid. Stáhtain leat geatnegasvuodát álgoálbmogiid ektui ja sin máhtuide konvenšuvnna mánjga mearrádusa vuodul, gč. artihkkala 8 (j) ja artihkkala 10 (c). Artihkal 8 (j) ii geavat álgoálbmot namahusa, go lea sáhka álbmogiid birra main lea árbevirolaš máhttu, muhto geavaha “álgoálbmot-servodaga” namahusa. Go geavahuvvo doaba mii sisttisoallá mearritkehtes joavkkuid, de leat stáhtat sihkkarastán, ahte rievttit eai njulgestaga sáhte čuožžilit konvenšuvnna mearrádusain, oaiivilda Henriksen. Jus álgoálbmotdoaba livččii

geavahuvvon, de livččii dat sáhtán dulkojuvvot ahte álgoálbmogiin lea iešmearridanvuoigatvuohta. (Henriksen 2002: 173–177.)

Tore Henriksen geažuha ahte álgoálbmogat dáidet leat eanet čatnasan lundui go earát. Sin birgenláhki lea luondduvalljodagaid duohken. Álgoálbmogat leat čuđiid jagiid ovddidan vugiid ja máhtuid, mat leat addán sidjiide vejolašvuođaid ávkkástallat valljodagain doallelaš vuogi mielde ja leat sihkarastán birgema. Henriksen oaivvilda maiddá, ahte álbmotrievtti siskkobealde ii gávdno dohkkehuvvon čilgehus álgoálbmotdoahpagii. Sivvan dasa lea dohkkehanválttisvuohta, erenoamážit Ásia ja Afrihká riikkain. Henriksen (2002: 171–72) oaivvilda, ahte sáhtá liikkáge lohkat ahte álgoálbmogiin leat oktasašvuođat nugo:

- sii leat guovllu mañisboahhtit ovdal go dat koloniserejuvvui, ja maid fas odne odđa joavkkut hálddašit,
- sis leat nana ruohttasat eatnamiidda gos ášset, ja mat leat nannoseappot go earáin, ja
- sis lea sierralágán kultuvra, mii čatná sin oktii iežaset máttuiguin.

Jus álgoálbmotmáhtu doaba ii leat anus almmolaččat, de lea bahá ahte dat hávká báikkálaš máhtu doahpaga siskkobeallai. Álgoálbmotmáhtus sáhttet oaidninvuogit jávkát, nugo ahte dat lea holistalaš, ja rasttilda riikkaid rájáid. Boazodoallu lea ealáhus mii lea viiddis guovlluin máilmmis. Eatnašat leat álgoálbmogat geat barget boazodoalus. Sis leat ollu oktasaš máhtut bohccos, johtimis, bivttasteamis, duddjomis, dálkkádagain, dádjadeamis, boraspiriin ja nu ain. Sis leat maiddá ollu oktasaš vásáhusat, nugo ahte olggobeale sisabakkejeaddjit leat váldán atnui sin árbevirolaš eatnamiid, ja ahte eiseválddiin lea váilelaš áddejupmi sin eallindilálašvuhtii. Boazodoallonissonolbmot leat maiddá gillán go stáhtaid eiseválddit leat duvdán sin eret árbevirolaš eallimis ja nu hehtten sin geavaheamis máhtuideaset ealáhussii ávkin.

Boazodoallomáhttu sáhtá maiddá gullat álgoálbmotmáhttui, go enaš boazodoallit leat álgoálbmogat. Sii eai eaiggáduša eatnamiid, ja sii leat unnán beassan mearridit iežaset eatnamiid badjel.

Sisabakkemiid geažil leat sin eatnamat gáržon, mii fas gáržuda sin ealáhusa. Boazosámit geat ellet njealji riikkas, leat maiddá áiggiid čađa vásihan sisabakkemiid iežaset árbevirolaš johtinguovlluide. Ollu diggeáššit duodaštit nákkuid mat leat boazodolliid ja earáid gaska, geat maiddá ávkkástallet dahje háliidit ávkkástallat daid seamma guovlluid gos bohccot lihkadit ja guhtot. Boazodoallomáhttu lea dasto álgoálbmotmáhttu, mii lea áiggiid čađa fievrriiduvvon odđa buolvvaide dain guovlluin gos boazodoallu lea leamaš. Dattetge ii leat sin máhttu dušše báikkálaš máhttu, dasgo boazodoallu lea viiddis guovlluin máilmmis.

Boazodoallodiehtu ii bálljo gávdno girjjiin, ja buot máhtuid fievrrideapmi ja háhkan dáhpáhuva muitaleami, guldaleami, dárkuma ja vásáhusaid bokte. Sáhtašii dadjat ahte boazodolliid máhttu lea siskkáldas máhttu go dat ii bálljo oahpahuvvo boazodoalu olggobealde. Dattetge ii gávdno odne vuogádat eiseválddiid beales,

mii áibbas čielgasit válddášii vuhtii boazodoalu siskkáldas máhtu, ja mii bijašii dan vuodđun go loahpalaš mearrádusat dahkkojuvvojit. Odne maiddái ii leat vuogádat mii sihkkarastá ahte boazodoallit leat mielde mearrideamen iežaset ealáhusa ja eallinvuogi badjel. Boazodoallomáhttu lea maiddái geavatlaš máhttu, ja danne lea dárbu dás dan čilget.

Geavatlaš máhttu

Eanaš oassi boazodoalus oahpahuvvo geavatlaččat. Unnán lea čállojuvvon dan birra, ja dadjat juo buot oahpaheapmi ja oahppan dahkko bargadettiin, muitallettiin, dárkkudettiin ja olbmo iežas vásáhusaid bokte. Čilgen dihtii geavatlaš máhtu, de válddán atnui Bertil Rolf (1995) čilgehusaid, das mo geavatlaš máhttu doaibmá ja mat dan dovdomearkkat leat. Son lea váldán vuodu Michael Polanyi máhtto- ja servodatteoriijain.

Bertil Rolf (1995: 110–111) čujuha Polanyi ja mángga eará filosofii geat dadjet ahte geavatlaš máhttu lea álo njuolggadusaid duohken. Son oaiivilda ahte gávdnojit guovttelágán geavatlašmáhtut. Vuosttas geavatlašmáhttu mearkkaša ahte áššit čovdojuvvojit njuolggadusaid vuodul. Nubbi geavatlášmáhttu mearkkaša fas ahte olmmoš fikkaha dihto dagu danne go dat lea buoret go eará dagut. Dát eaktuda ahte olmmoš dovda njuolggadusaid dasa ahte mo earuhit buori heajus. Njuolggadusat doibmet dalle jávohis máhttun doaimmahettiin. Vuosttas geavatlaš máhtus gávdnojit njuolggadusat, mat biddjojuvvojit vuodđun árvoštaladettiin dagu. Nubbi geavatlaš máhtus ferte dahkkis leat sajáiduvvon njuolggadusat, mat doibmet jávohis máhttun ja mii fas mearkkaša ahte máhttu ovdanbuktojuvvo giela haga.

Polanyi mielas lea gielain vejolašvuohta čájehit jávohis máhtu dehálašvuođa kultuvraárbbi sirdededettiin. Olmmošlaš diehtu stuorru dávjá go jávohis máhttu ja gielalaš refleksuvdna doibmet ovttas. Jávohis máhttu sáhtá soames áiggi gárvo- huvvot gielain, cuiggoduvvot kritihkalaš refleksuvnnain, ja hápmi sáhtá buriid eavttuid vuodul buoriduvvot ja sajáiduvvot fas peršuvnnalaš máhttun. Gielalaš ja ii-gielalaš máhtut ovdánit ovttas. Dán láhkái kultuvra sajáiduvvá midjiide ja šaddá min peršuvnnalaš máhttun, oaiivilda Polanyi. (Rolf 1995: 35.)

Peršuvnnalaš máhttu badjána go máhttoárbevierut ovttastahttojit indiviidalaš vásáhusaiguin. Lea ovttasbargu indiviida ja árbevieru gaska, mii láidesta dasa maid Polanyi gohčoda “peršuvnnalaš máhttun”. (Rolf 1995: 13.) Peršuvnnalaš máhttu manná viidábut go subjektiiivvalaš máhttu, go das leat oktasaš njuolggadusat dasa mo olmmoš strukturere, diehtá dahje doaimmaha juoidá. Máhtu integrereren gal lea dáhpuhuvvan subjektiiivvalaš vásáhusaiguin, muhto seammás lea vuodđuduvvon kultuvrralaš árbái. Nu leage peršuvnnalaš máhttu čadnon kultuvrralaš njuolggadusaide, mat leat vuodđuduvvon oktasaš lágalašvuhtii. Jus spiehkasta njuolggadusain, de sáhtá moitojuvvo. Polanyi oaiivilda, ahte eai

juohke olbmos dárbbas leat buot vásáhusat. Kognitiivvalas bargujuohku lea vejolaš. Muhto vásáhus ii šatta dárbbasmeahttumin dahje dan ii sáhte lonuhit govvdusaiguin. Sihke son gii ráhkada kártta ja son gii dan lohka maŋŋá, dárbbasheaba vásáhusaid heivehan dihtii njuolggadusvuogádaga iežaska vásáhusaid ektui. Máhttofievrrideapmi viidáseappot gáibida unnimusat golbma buolvva. Ii sáhte gohčodit árbevierrun jus omd. áhčči sirdá mánnásis máhtu maid ieš lea hutkan. (Rolf 1995: 101.)

Rolf čuoččuha ahte árbevierru hábme kultuvrralaš joatkaga. Dat mii lea sirdašuvvan, joatká doaimmat otná áiggi. Árbevirolaš joatka, mii sisttisoallá sirdašuvvama, ii dárbbas sisttisoallat justa dan seamma mii lei ovddežis, muhto dattetge ferte sulastahttit ovddeža. Rolf čujuha Polanyi gii earuha árbevieruid mat rivdet dain mat eai rievdda. Polanyi deattuha aivve daid árbevieruid mat rivdet. Árbevierus ii leatge sáhka, Rolf oaivila mielde, dušše máhtu sirdimis, muhto lea sáhka das mo fievrridit jurdda- dahje doaimmaminstara nuppiide. Jurdda- dahje doaimmaminstara fievrrideapmi mearkaša, ahte B sirdá C:ii maid ieš lea oahppan A:as rievdatkeahtá dahje unnit rievdadusaiguin. (Rolf 1995: 146–147.)

Rolf čujuha Polanyi gii oaidná geavatlaš dieđu guovtti dásis, nammalassii *gelbbolaš geavatlaš máhttu* ja *elementára geavatlaš máhttu*. Gelbbolaš geavatlaš máhtu mihtilmasvuotta lea, ahte dan doaimma lea nannosit čadnon dilálašvuhtii ja kontekstii. Ovddalgihtii ii sáhte bidjat čielga, ovttageardánis njuolggadusaid dasgo dilli ieš gáibida ođasmahttima, ja dan ii sáhte ovddalgihtii einnostit. Gelbbolaš geavatlaš máhttu lea dasto rievdavaš njuolggadusaid ja juohke áidna konteavstta duohken. Elementára geavatlaš máhtu dovdomearkkat leat fas nuppeláhkái. Máhttodoaimmaheapmi sáhtá stivrejuvvot čavga njuolggadusaiguin. Elementára geavatlaš máhttu addá vejolašvuodaid čoavdit rutiidnabargguid rievddakeahtes birrasis maid olmmoš ovddalgihtii dovda. Indiviida máhttu sisttisoallá dasto, ahte son heiveha iežas čavga njuolggadusaide. (Rolf 1995: 104–112.)

Nugo mun ádden Bertil Rolf, de ii sáhte buot geavatlaš máhtu njulgestaga oahpahit, go lea veadjemeahtun dovdat juohke dilálašvuoda ja konteavstta ovddalgihtii. Vaikke leat gal maiddái dilálašvuodat maidda ovddalgihtii gávdnojit čavga njuolggadusat. Nu heivege geavahit dán juogu maid Rolf geavaha, nammalassii *gelbbolaš geavatlaš máhttu* ja *elementára geavatlaš máhttu*. Mun välljen dás vuos guorahallat geavatlaš máhtu dainna hámiin, ahte eai buot áiggiid gávdno čielga njuolggadusat mo áššiid čoavdit. Válljen dan dahkat go boazodoallu doaimmá dávjá eahpesihkkaris dilálašvuodain. Hárve leat dilálašvuodat ovttalágánat. Fámus mat eai leat olbmo olámuttos, váikkuhit dávjá boazodoalu dilálašvuhtii. Válljen dás geavahit Inga Kristine Ragnhild Eira Kemi (Injá) govahallama das mo boazodoalus dilli sáhtá rievddadit. Injá lea ieš bajásšaddan boazodoalus ja bargá dál maiddái olles áiggi boazodoalus. Go Injá, mun ja Ailo, gii lea su bárdni leat vuodjimin biillain giđdat mieđušteamen Aillo giđdajohtimii, de son govahallá man váttis lea einnostit mo dilálašvuodat leat sihke bohccuide ja olbmuide go galget johtit davás:

Boazodoallu lea dego biilavuodjin, don it goassige oahpa ollásit, don it dieđe goassige mii doppe lea ovddabealde. Boazodoallu lea maid guohtuma duohken ja gokko don jođát. Don it sáhte juohke jagi johtit justa seamma saji, don fertet veahá nuppe sajis johtit, soaitá doppe buoret guohtun. Lea álohii juoga earaláhkái, juohke beaivve.

Go ovddalgihtii ii sáhte mearridit justa goas ja gokko johtit danne go ii sáhte diehtit mo siivu ja guohtun lea, de ferte dat váikkuhit maiddái oahpaheapmái. Konteaksta, olbmo iežas vásáhusat ja dárkun fertejit leat dárbblaš bealit go oahppamis lea sáhka. Sáhtta jearrat, áhte lea go ba vejolaš oahppat boazodoalu almmáge leat doppe gos doaibma lea? In áiggo dás geahččalit olles gažaldaga vástidit go eahpitkeahttá sáhtta muhtun osiid oahppat maiddái boazodoalu olggo-bealde. Muhto lea oalle čielggas maiddái, ahte ii buot máhtu sáhte njulgestaga oahpahit, go iešguđetlágán dilit gáibidit *gelbbaš geavataš máhtu*, nugo Rolf (1995) dan gohčoda. Go galgá hálddašit dien máhtu, de ferte máhttit “lohkat” dilálašvuoda ja dan vuodul mearridit. Dasa fas gáibiduvvo, ahte olmmoš lea ieš doppe ja máhtta válljet buoremus čovdosa mángga eará čovdosiin.

Grete Bergstrøm (2001: 60) mielas lea dehálaš muittuhit ahte giella lea mávssolaš go jávohis máhtu gálgá sirdit, muhto giella ii leat dehálaš dušše dan dihtii ahte gielalaččat čilget ilbmudusa man birra galgá oahppat. Ovdamearkka dihtii go meaštir rávida iežas oahppi bargovugiid, cavgila mo niibbi berre eará láhkái doallat dahje meaštir oahpista oahppi bargui oanehis čilgehusain leat njálmmálaš giela albmaneamit mat mearkkašit ollu go galgá háhkat dan jávohis dieđu, mii lea geavadiin ja gelbbolašvuodain.

Antropologa Tim Ingold (2000a) geavaha doahpaga *landscape*, mii sáme-gillii vástidivččii duovdda. Ingold oaivvilda ahte duovdda šaddá oassin mis go mii eallit doppe seammaláhkái go mii leat das oassin. Duovdda lea máillbmi nugo olbmot dan dovdet geat ellet doppe ja geat orrot ja johtet daid guovlluin. Ingold oaivvilda ahte duovddahámit eai leat ovddalgihtii gárvásat olbmuide, muhto duovddahámit vuodđuduvvojit eallima dahje orruma proseassaid bokte. Duovdaga ii sáhte gieđahallat objeaktan jus dan galgá áddet. Muhto duovdagat baicce hábmejit olbmuid ja olbmot hábmejit duovdagiid. (Ingold 2000a: 191–198.)

Mun ádden Ingolda dainna lágiin ahte olmmoš oahppá ipmirdit duovdaga go ieš lea doppe. Boazosápmelaš hábme duovdaga go vásáhusaid bokte lea ásahan buriid johtolagaid sihke bohccuid ja olbmuid várás. Nuppebeales hábmejit duovdagat boazosápmelačča ipmárdusa. Go omd. tv ja rádio lohpidit čáppa dálkki, de sáhtta boazosápmelaš dulkot dan nuppeláhkái. Beaivvadat billista siivvu ja šaddá leat giksin jođidettiin.

Oahpásmuvvan duovdagiidda dáhpáhuvvá oassálastima bokte. Ingold (2000b: 21) čujuha Gibsonii gii geavaha doahpaga *education of attention*, man sáhtašii sáme-gillii gohčodit *fuomášumi oahpaheapmi*, go lea sáhka das mo juohke buolva oahpaha ođđa buolvvaid. Aimo Aikio gii lea dutkan sámi mánáid ovdá-

neami proseassaid, oaivvilda ahte dárkuma ja áiccadeami máhtu ovdáneami mielde mánná máhtá giddet fuopmášumi dehálaš ja mávssolaš stimulánssaide. Aikio lohka máná oahppat barggadettiin ja áiccadettiin. (Aikio 2000: 215.) Ingold govahallá áicilvuoda oahpaheami go mánná dahje easkaálgi biddjo vissis dillái, gos nevvoduvvo dovdat dili, máistit dan dahje fuomášit dili eará láhkái. Mánná oahppá go lihkada máilmmis, guorahallá dan, dahje dušše guldala dan ja fuomáša mearkkaid mat čájehuvvojit máilmmis. (Ingold 2000b: 21.) Ingold oaivvilda ahte mánát ohppet čájeheami bokte. Čájehit juoiddá nubbái dagaha dan oidnosin, ja nu sáhtá son oažžut das njulggestaga ipmárdusa geahčadettiin, guldalettiin dahje dovddadettiin. Bagadalli bargu lea dasto bidjat easkaálgiid dilálašvuodaide gos sii ožžot vejolašvuoda vásihit dili. Go easkaálgi lea biddjon vissis dilálašvuhtii, de son lea maiddái rávvejuvvon geahččat duon dahje dán geahčastagas. (Ingold 2003: 51–52.)

Oahppan dahkko dasto dainna lágiin ahte olmmoš ieš lea doaibmamin aktiivvalaččat. Muhto lea maiddái soames gii čájeha maid galgá fuomášit ja nugo mun ádden, de ferte olmmoš gii čájeha váikkuhit dasa maid nubbi galgá oahppat. Leat rávvagat maid mielde mánná dahje easkaálgi galgá čuovvut go čuolmmaid čoavdigohtá. Sáhttet gávndot mánega vejolašvuoda mo čoavdit ášši, muhto go nubbi čájeha, de čuovvoluvvo vissis málle man mielde bargat. Čájeheaddji lea seammás fievrredeamen ođđa buolvvaide máhtu, maid son ieš lea ožžon ovddit buolvvain. Nu sáhttáge lohkat ahte árbevierru fievrriiduvvo viidáseappot, ja mánná sosialiserejuvvo servodahkii.

Sosialiseren servodahkii ii dáhpuhva passiivvalaččat. Mánát leat baicce ieža aktiivvalaččat mielde hábmemin iežaset dilálašvuoda. Dattetge leat struktuvrrat servodagas mat eastadit mánáid leat čađat mielde hábmemin diliset. Mánát boazodoalus maiddái ellet dilálašvuodain gos skuvla lea guovddázis. Dat dieđusge hehte sin oassálastimis ealáhusas seammaláhkái go sin ovddit buolvvat leat sáhttán dahkat. Boazodoallomáhttu gulláge álgoálbmotmáhttui, go enaš boazodoallit máilmmis leat álgoálbmogat. Sis leat dávjá seamma vásáhusat, ja maiddái dávjá ovttalágán máhtut, ja sii leat maiddái gillán go olggobeali álbmogat ja stáhtat leat bahkken sin guovlluide ja maiddái čađahan rievdadusaid maid sii ieža eai leat háliidan. Nu leage álgoálbmotmáhttu mángeii rašis dilis go oarjemáilmmi dieđalaš máhttu lea politihkalaččat kievrrat.

Máhttofievrrideapmi lea sosialisereama oassi, ja ii datge dáhpuhva ovttageardánit. Oahpaheapmi boazodollui dáhpuhuvvá enaš áigge barggadettiin ja dávjá olmmoš galgá leat doppe gos bargu dahkko. Geavatlaš máhttu leage guovddázis go boazodoalus lea sáhka. Easkaálgi oahppá go čuvoda oahppan olbmuid geat lágidit sin dakkár dillái gos ieža fertejit čuolmmaid čoavdit dárkuma, dovdamá dahje guldaleami vuodul.

4 Boazosámi mánáid sosialiseren

Boazosámi mánáid bajásšaddandilálašvuolta sihke sulastahtá ja spiehkasta oppalaš bajásšaddandilálašvuodain. Ovttalágánvuodát bohtet ovdan go boazosámi mánát maiddáí orrot čoahkkebáikkiin, vázzet skuvlla ja sis leat ollu seammalágán beroštumit go mánáin muđui eará guovlluin. Boazosámi mánáid eallimis leat dattetge erenoamášvuodát go buohtastahtá mánáiguin muđui. Sii oahpahuvojit boazodoalloeallimii, mas leat iežas árvvut maidda mánát bajásgešsojuvojit. Dábálaš boazodoalloeallin Guovdageainnu orohagain lea johtin siidda mielde ja dasto báikedoalu hommát gos duddjon ja ráhkkaneamit siidadollui leat guovddázis. Boazosámiin, nugo earáinge geat ellet árbevirolaš ealáhusain, leat árvvut mat fievrividuvojit buolvvas bulvii ja mat leat dahkkon ággiid čáda. Vaikke boazodoallu lea rievdan ja mánát eai leat mielde seammaláhkái go ovdal, de goittotge čuvvot ain ollu ovddeš árvvut ja vierut sin mielde.

Boazosámiin leat ollu sullasaš árvvut ja vierut go dáloniin. Dát guokte joavkku leat guhkit ággiid orron bálddalágaid. Oktasaš árvvuid ja vieruid čilgehus lea maiddáí das go gávdnojit sihke dálonat geat leat leamaš boazosámit ja boazosámit geat leat leamaš dálonat. Dainna lágiin eai leatge nu čavga ráját dán guovtti joavkku gaska. Dattetge leat dieđusge erohusat das mo dán guovtti joavkku mánát bajásgešsojuvojit, go eallinvuogit leat goabbatlagánat. Boazodoallu gáibida sierralágán heiveheimiid. Siiddat johtet, ja nu leatge maiddáí boazosámiid beroštumit čatnasan bohccuide ja eatnamiidda gos sii johtet.

Oahpaheapmi bargguid oktavuodas

Ingá Risten Rávdná Kemi gean mun lean čuvvon iešguđetlágán boazodoallobargguid olis, gullá Oarje-Sievjju orohakkii, mii lea unna suolorohagaš Oarje-Finnmárkkus. Lean välljen čuovvut Inggá go son lea olles áigge boazodoalus. Son bargá árbevirolaš boazodoallobargguid, nugo omd. ávnnasta ja duddjo. Ingá johtá maiddáí siidda mielde geasseorohakkii ja váldá mánás mielde. Son bidjá ággi oahpahit gánddas gii lea skuvlavázzi. Nugo váldá bártnis Aillo mielde bargguide mat lundolaččat gullet áigodakkii, omd. čuohppaba gámasuinniid čakčat ovdal go suoidni ruškkoda beare ollu. Ingá oaivvilda ahte váhneamat buoremusat oahpahit go sii dahket dan hui dárkilit. Son eahpida, ahte vieris olbmot beroštivčče seamma vuđolaččat oahpahit go dan maid váhneamat dahket. Go Ingá oaivvilda ahte váhnen buoremusat oahpaha, de mun dulkon maiddáí dan guoskat erenoamáš máhtuide mat leat gullevaččat sin siidii. Siidda erenoamáš máhtut leat čoggon ággiid čáda go olbmot leat johtán ja birgen guovlluin. Čovdosat leat heivehuvvon sin bearrašii ja guovlluide.

Seammaláhkái go boazodoallu doaimmahuvvo mángga láhkái, de sáhttet barggut maiddái čovdojuvot iešguđetgeláhkái. Mánggabealatvuohta boahtá bures ovdan báikedoallobargguin. Váhnemat sáhttet oahpahit mánáideaset duddjot nugo sii leat fas iežaset váhnemiin oahppan. Bohtosiid oaidná biktasiin. Eai buohkat vácce ovttalágán nuvttuhiiguin dahje gávttiiguin. Muhto dieđusge lea maiddái olbmuiin válljenfriddjavuohta, ja eai buohkat čuovvol iežaset váhnemiid málliid. Girjáivuohta dattetge bisuhuvvo go gávdnojit nu iešguđetlágán duddjonmálet. Mánggas háliidit oahpahit iežas bearraša málle mielde. Váhnemat dovdet maiddái dárbbu oahpahit mánáideaset, go eai gávdno eará ásašusat main lea čielga ovddasvástádus fievrredit sin máhtuid mánáide. Boazodoallomáhtut eai leat formálalaččat otná oahpahusas vuodđoskuvllain mielde, ja nu lea oahpaheapmi váhnemiid ja fulkkiid duohken.

Čakčat mearragáttis

Ailo beassá dál leat mielde eanaš boazodoalu bargguin maiddái čakčat go orru Geassenjárggas gos sis lea geassedállu. Son lea oainnat golbma mañemus jagi vázzán skuvlla Fielvuonas giđa rájes skápma rádjái, go dalle lea sin eallu Sievjjus. Geassenjárggas lea miila Fielvutnii ja dohko Ailo johtá busse mielde juohke idida, ja fas ruovttoluotta go skuvlla nohká. Ailo sáhtta dan dahkat go Injá maiddái sirdá dohko. Ovdal go Ailo vázzigođii skuvlla doppe, de šattai son etniinis vuodjit Guovdageainnus juohke vahkkoloahpa Geassenjárgii. Dál eaba dárbbas šat dan dahkat go leaba čađat doppe gitta dassázii go eallu fas johtta lulás čakča- ja dálveeatnamiidda. Injá čilge man lossat lei ovdal go šattaiga Ailloin johtit miehtá čavčča Guovdageainnu ja Geassenjárgga gaskka. Dohko ádjánii sullii 4 diimmu biillain oktan fearggain. Injá lea Geassenjárggas go čilge man olu álkit lea šaddan mañná go Ailo vázzigođii skuvlla Fielvuonas:

Na, mun lean ovdal šaddan mannat Guovdageidnui ja orrut doppe vahkuid ja go vahkkoloahpa boahtá, de bearjadaga deike, sotna-beaivve fas ruovttoluotta. Ja de šattan bivdit hui ollu friddja go de álget dat barggut, de ferte váldit ruovttuskuvlla mánga vahku. Dáppe gal čakčat leat nu ollu barggut. Dainna lágiin mun lean šaddan nu ollu Ailo váldit eret skuvllas. Dáppe lea ollu maid galgá oahppat, muhto de lea nubbi dat ahte ollu fas bázahallá doppe skuvlabargguin Guovdageainnus, nu ahte ii datge leat nu beare buorre. Šaddá fas nu lossat duohpat daid earáid sisa. Dáppe ii dárbbas nu, dáppe mun sáhtán mannat jearrat maid dat galget dán vahku bargat, in dárbbat váldit mañnalagaid mánggaid vahkuid. Mun sáhtán dáppe mannat duos dás ain jearrat maid dat barget dán vahku, ja moai sáhte ain go

lea dilli bargat ain veahá. Dat šattai mihá váddásat Guovdageainnus oážžut dan vahkkoplána.

Go mun ledjen Inggá ja Aillo luhtte Geassenjárggas árračavčča, de mun bessen oaidnit maid Inggá oaivvilda go lohká ahte čakčat lea ollu maid mánná ferte oahppat bargat. Dalle go mun ledjen doppe, de lei Aillo áhčči Áslat Sievjjus ráhkkaneamen gárdástallamiidda, nugo gárddiid cegget. Inggá ja Ailo leigga fas Geassenjárggas gos Ailo iddes čuovui busse mielde Fielvuona skuvlii. Soai leaba gámasuinniid čuohppan, spiilen duljiid, suovastuhtán biergguid. Bierggut galget leat maiddá niestin gárdástallanáigge.

Go čakčat čohkkejit ealu gárdái Boazovuonas mii lea Sievjjus, de Inggá váldá Aillo mielde. Geassenjárggas johtet fatnasiin Boazovutnii. Inggá gácces lea goahti doppe, gos orrot máŋga beaivve ja gitta dassázi go leat suvdán bohccuid prámá mielde nannámii. Boazovutnii ceggejit gárddi, ja doppe merkejit geažotbeljiid ja rátkkašit ovdal go prámá boahotá suvdit bohccuid. Dalle suvdet sierra gávpečorragea mii njuvvojuvvo nannámis. Dohko bohtet maiddá kránnjiásiidda olbmot geat fas váldet iežaset mastan bohccuid, ja mat maiddá suvdojuvvojit prámáin.

Čohkkenáigi

Go sullos čohkkejit ealu, de dárbbasuvvojit ollu olbmot go doppe ii sáhte 4-juvllagiin dahje mohtorsihkkeliin vuodjit. Suuloorohagain leat maiddá unnit siiddat go dohko eai čága ollu bohccot, ja nu leatge doppe unnit olbmot geat beaivválaččat barget boazodoaluin. Áigodagain nugo omd. čohkken- ja gárdástallanáigge čakčat, dárbbasuvvojitge ollu veahkit. Sihke nissonolbmot ja mánat leat mielde čohkkemin. Inggá láve lohkat, ahte juohke olmui lea dárbu go eallu galgá čohkkejuvvot. Go mun lean Boazovuonas čakčat gárdástallama áigge, de leat Inggá ja Áslaga siidaguimmit doppe. Inggás leat guokte siessala doppe, Mihkkal ja Nils Issát. Soai leaba johtán Sivjui maŋemuš jagiid, ja leaba dál ožžon bistevas lobi Boazodoallohálddahasas johtit dohko. Mihkkala eamit, Vivi ja sudno guokte máná, Nils Issáha bárdni, Mihkkala ja Nils Issáha áhčči ja sudno áidna oabbá ledje maid doppe. Dasto ledje Áslaga vieljat Mihkkal oktan su nieiddain ja Nils Máhtte eamidiinnis Biret Elliin ja vel reaŋga. Áslaga oappá bárdni Állen eamidiinnis ja áhčiinis. Maiddá Állen lea johtán dohko maŋemuš áigge, muhto son gal dál ii jođe šat Sivjui. Go čohkkiimet, de šadde mis muhtumat mannat fatnasiin ja dasto báhcit iešguđetge sajiide ja das goargŋugoahit várrái. Inggá lei ovdal munnje mitalan man lossat boazodoallu sáhtta leat sullos. Son lei munnje lohkan man mávssolaččat nuorraolbmot leat sullos go doppe šaddá alla váriid goargŋut. In ádden dalle maid son oaivvildii, ovdal go ieš vázzen ja vásihin man lossat lei goargŋut bajás ceakkos váriid.

Gidđa ja geassi

Mannan giđa lei Ailo vuosttas geardde okto áhčis Áslaga mielde johtimin. Injá doalvvui su biillain Stillai, mii lea sullii 17 miilla Guovdageainnus eret. Áslat ja su siida geat johtet Stilla meattá, bohte Aillo viežžat luoddageažis. Stillas sii ádjánedje vel sullii vahku ovdal go ollejedje ealuin Davvinjárgii gos sii juohke giđa rátkkašit ja suvdet prámáin bohccuid Sivjui.

Geasi áigge merkejit misiid jiehkis. Dohko Ailo ja su siidaguoimmit mannet helikopteriin, ja vázzet fas vulos. Jagi 2003 ledjen mun maiddá Aillo gáce mielde go merkejedje misiid jiehkis. Earret Aillo ja su váhnemat, de lei Aillo čeahci, 3 vilbeali geain 2 leat eatni bealde ja okta fas áhči bealde, 1 oambealli gii lea eatni bealde, guovtti vilbeliid eamdat ja vilbeliid 3 gándda, ja oambealis vel okta gánda. Nu ledje doppe earret mun, 9 ollesolbmo ja 5 máná.

Jiehkái bohccot bálget báhkaid áigge, ja dat geahpeda mearkuma go bohccot lunddolaččat vielladit dohko. Misiide lea maiddá linis Jiehkis muohttaga alde, ja bohccot fidnejit čázi mii lea dehálaš erenoamážit geassebáhkaid áigge. Jiehkis Ailo ja su siidda olbmot cegejit vuos áiddiid ovdal go bohccuid vuojehit gárdái. Mearkunáigge ijastaddet tealttáin maid cegejit muohttaga ala. Ailo ja eará mánát besset vuodjit skohteriiguin go doppe lea muohta vaikke lea geassi. Go mearkumis geargat, de vuolgit vulos. Vuollelis Várddehárjjis lea orohaga oktasaš barta, gosa mii bisánat ja ijastaddat doppe guokte ija. Barta geavahuvvo geasset guođohettiin ja čakčat čohkkenáigge. Geasset mannet badjelebbui ja lagabui jiehki gosa sii cegejit lávu. Dalle sii fertejit guođohit ealu nu ahte dat ii mana davábeallái jiehki gos fas sáhttet masttadit eará siidda bohccuiguin. Go čoskkida, de mannet fas vuollelii gos bivdet jávriid ja meara.

Oktavuodát earáiguin

Boazodoalus lea ovtasbargu ja gulahallan earáiguin dehálaš árvvut. Olmmoš ii sáhte okto birget boazodoalus. Veahkit dárbbasuvvojit, ja erenoamážit go leat bargoáigodagat goas leat ollu barggut, nugo čohkken-, rátkin- ja njuovvanáigge. Olmmoš dárbbasa maiddá buriid oktavuodaid siidda siskkobealde ja maiddá eará siiddaiguin. Injá lohka ahte soabalašvuoda lea dehálaš mánnái oahpahit vai ii dagut iežas ovdii maidege.

Fulkkiid dovdan ja muđui eará olbmuid geat leat du lahka go jođát ja barggat boazodoaluin, lea dehálaš máhttu mánáide. Injá namuha álo Ailoi fulkkiid fuolkevuoda namahusaid mielde. Injá lohka, ahte Ailoi lea dehálaš oahpásmuvvat ja diehtit geat su fuolkkit leat, erenoamážit go son lea áidna mánná. Seammaláhkái go Injá geavaha fuolkevuoda namahusaid, de son maiddá geavaha risteatni dahje ristáhči namahusa juohke álo go namuha sin. Aillos leat maiddá mearragátte-olbmot ristváhnemat. Inggá mielas lea oainnat dehálaš ahte Aillos leat oktavuodát

maiddái olbmuiguin mearragáttis. Aillo ristváhnemat čájadit dávjá sin luhte Geassenjárggas ja su ristáhčči láve maiddái muhtumin veahkkin boazobargguin. Dasa lassin go mánná doahppáda guovlluide ja olbmuide geaidda leat čanastagat, de maiddái movttiidahtto oažžut lahkavuoda bohccuide.

Olbmo ja bohccuid gaskavuodát

Bealljemearka

Mánát ožžot iežaset bealljemearkka, ja vuosttas miesi sáhttá mánná oažžut juo ristasteaŋkan. Dađistaga lassánit mánnái bohccot go miesit šaddet áldun ja guddet fas misiid. Ođđa miesit ožžot seamma mearkka go álddun ja dađi mielde lassánit mánnái bohccot.

Boazu leage dehálaš olbmui, go mánnávuoda rájes juo šaddet mánás čana-steamit bohccuide. Anna Persdatter Buljo Bæhr (Ánná) govahallá boazosámi mánáid ja lohká sis leat boazoluondu:

Mánáin lea juo luondu sogas sohki. Boazosápmelaččain lea boazoluondu, ja mánáin maid seammalágán luondu. Oažžu guorahallat go humada sámi mánáiguin. Das lea gal nu boazoluondu jus bohccuid birra šaddá sáhka, dat nie aivve jurddaša ahte nie galgašii, ja su bohcco ii galgga njuovvat. Dat galgá ruohttat doppe, ja sihtá iežas bohccuid eallit. Ii go leat boazoluondu, go nu háliida ahte sus galget leat dat bohccot?

Go Ánná dás lohká, ahte boazosámi mánáin lea boazoluondu, de mun ipmirdan ahte son oaivvilda mánáid beroštit iežaset bohccuin ja háliidit daid eallit ja háliidit daidda buoremus dilálašvuodaid. Bealljemearka leage mii čájeha geasa boazu gullá. Nils Isak Eira (1994) čállá ná bealljemearkka dehálašvuoda birra:

Bealljemearkkas lea iešalddis diehttelasas stuora váikkuhus bagadallami. Dakkaviđe go mearka čielgá, diehtigoahá gean boazu lea, de dieđus unnu daid bohccuid lohku sakkarahkan maid gaskkaid duot mearri boazu lea. Ja go dasto muitala velá makkár boazu lea, man agát ja lea go njiŋnelas vai varis, de dieđus unnot vejolašvuodát mihá eambo ja nu šaddá vejolaš fuobmáhahttit nuppi guđe bohccos lea sáhka. (Eira 1994: 80.)

Go mánná oažžu mearkka ja iežas bohccuid, de son čuovvu maiddái mielde mo daiguin manná. Sáhttá dadjat ahte mánná lahkona bohccuid, ja dan bokte sáhttá badjánit miella searvat boazobargguide. Nu nanusmuvvá maiddái máná identitehta leat boazosápmelažžan.



Govva 2. John-Tomas Labba, Pia-Maria Labba ja Per G:tson Labba

Dovdat iežas bohccuid ja earáid bohccuid leage váldo máhttu boazodoalus. Jus olmmoš ii dovdda bealljemearkkaid, de gal lea dadjat juo veadjemeahtun bargat boazodoalus. Mánná oahppáge dovdat vuos iežas mearkka go merkegoahdá misiid. Váhnen dahje earát bagadallet máná merkedettiin. Áslat maiddá oahpaha Aillo merket. Ailo doallá bealjis ja merkegoahdá. Áslat fas čippostaddá bálddas ja bagadallá:

Diesa galgá gieška, čuoipas beare vulos. Dál oaččot mohkastit. Die lei gieška, ja dan ceahkká duokko nuu. Čugges fal ja de mohkas. Ja de moai válde olgeš bealji. Deatte beare vulos, ja de čuoipas dien. Válldát dán bealde sáni duokko badjelis. Ále vuos mohkas, vuolgge beare, ja de guhpirdat. Oainnat man čielga mearka šattai.

Mánát dábálaččat ožžot mearkka mas lea vanhemiid mearka vuodđun, ja dasa bohtet lassin soames rievdadusat. Rievdadusat bohtet ovdan lassi sániiguin dahje soames unnit sáni rievdaduvvo, omd. lea dás ceahkes lasihuvvon Aillo merkii.

Dasa lassin go dovdat mearkkaid ja diehtit goal lea guđege boazu, de ferte maiddá doahpágiid bokte máhttit nuppiid olbmuid mitalit makkár iešguđetge boazu lea. Nu ferte maiddá bohcco eará iešvuodaid mielde dovdat, nugo ovdamearkka dihtii olgguldas hámi mielde. Čeahpes boazobargi dovda sihke bohcco mearkka ja olgguldas hámi. Ii juohke bohcco dovdda seamma bures, ja mihtilmas bohccuid muitá buorebut go dábálaš bohccuid. (Eira 1994: 78–80.)

Diiddat

Mánát maiddá diiddaid bokte ávžžuhuvvojit beroštít sihke iežaset ja muđui earáid bohccuin. Guovdageainnus ja Gárasavvona guovlluin lean gullan diidda, maid lei dábálaš dadjat mánáide go lávostalle: “Ále dájjo dolaiguin vai miessi ii čalmmehuva!” Nubbi diidda maid mun lean gullan Gárasavvona guovlluin lea: “Vai bohccot eai moskkohala gáisái, de ferte niibbiin časkit ráiggi bohcco beadbái maŋŋá go dávtti lea sohpan¹”. Goalmmát diida maid lean gullan Guovdageainnus ja mii lei mánáid várás: “Gii dál doalvu dávttiid olggos, dasa buressivdniduvvojit bohccot daid dávttiid sadjái”.

Dan sadjái go gohččut máná doalvut dávttiid olggos ja gielddit mánáid dolaiguin dádjumis, de diiddastallama bokte geažiduvvojit mánáide sihke buorit ja heajos váikkuhusat jus duon dahje dán dahket. Diiddaid bokte boahdá ovdan bohcco dehálašvuolta mánnái. Eahpitkeahttá lei mánáide miela mielde bargu doalvut dávttiid olggos go dihte ahte sidjiide bođii dat ávkin, ja nuppe beales eai stoahkan dolaiguin go ii oktage háliidan váivviid iežas bohccuide.

¹ Mun lean maiddá gullan geavatlaš čilgehusa dása, man mielde earát galget beassat oaidnit ahte lea olmmoš gii lea borran, eaige eallit.

Diiddat doibmet dainna lágiin ahte mánáide mitaluvvo manne sii berrejit dahje eai berre nu dahkat. Go mánná oahpahuvvo diiddaid bokte, de son ii dušše gohččojuvvo dahje gildojuvvo bargamis, muhto oahppá maiddá man dihtii son galgá dahje ii galgga bargat vassis láhkái.

Hállu daguid vuoddu

Aillo áhčči, Áslat lea vuolgaleamen dálvesiidii gos galgá njuovvat niestebohccuid. Son hásttuha Aillo vuolgit mielde. Muhto Ailo ii háliidivččii ja lohká iežas áigut olbmáiguin duhkoraddat. Áslat geahččala hálahit, ja lohká ahte doppe leat eará mánát maiddá. Ailo nimmorda ja lohká leat suivat doppe. Injá botke sudno digaštallama ja lohká, ahte Ailo ii dárbbáš vuolgit jus ii leat miella. Injá oaiyvilda ahte olbmoss fertte alddis leat beroštupmi boazobargguide, ja danne nuppi ii ábut bágget. Ailo mánná olggus, muhto boahtá fas ja de gal lohká iežas vuolgimin áhčis mielde.

Injá addá mánnásis válljenvjolašvuoda, seammás go maiddá geažuha ahte boazodoalu bargguide fertte liikot jus galgá lihkostuvvat. Mánnái addo vejolašvuotta jurddašit dan birra maid eadni lea sutnje dadjan. Eadni ii leat bággen su, muhto lea baicce geažuhan, ahte olmmoš ii birge boazodoalus, jus alddis ii leat hállu dohko vuolgit.

Anton Hoëm (1976b) guhte lea dutkan bajásgeassima boazodoalu ja dáloniid mánáid gaskkas Sis-Finnmárkkus, oaiyvilda ahte dávjá dahkko loahpalaš mearrádus olbmo hálu vuodul. Go ii leat hállu, de olmmoš geažuha ahte doaibma ii leat dehálaš subjektiiivalaččat. Dohkkehit “hálu” lea dohkkehit nuppi vuoigatvuoda mearridit iežas daguid badjel, mii orru leamen diehttalas jus mánná galggaš šaddat iešheanaláš doaibmi olmmožin. Nu guhká go mánát leat unnit, de sáhttet váhnemat muhtun muddui váikkuhit mánáid nu ahte sii ožžot ovddasvástádusa. (Hoëm 1976b: 152.)

Dađi mielde go mánát sturrot, de unnu váhnemiid stivrenvejolašvuotta. Mánáid “miella” dahje vuoruheapmi dáhpáhuvvá almmá dan haga ahte váhnemat njulgestaga váikkuhit. Váhnemat eai mávssat mánáid vaikke sii vuoruhit árvvuid eará láhkái go váhnemat livčče háliidan. Dalle go váhnemat ja mánát orro seamma birrasis, de šadde guhkit áigásaš ja dehálaš mihttomearit eanaš háve oktasaččat. Muhto go 9-jagi skuvla álggahuvvui, de rievdagođii dađistaga dilli go mánát ledje ruovttus eret logi mánu jagis, ja nu ovddidedje árvovuogádaga mii lei molssa-eaktun boazosámiid eallimii. (Hoëm 1976b: 152–53.)

Maiddá nuortalaččaid boazodoalus Čeavetjávrris Suoma bealde addojuvvui mánáide stuora friddjavuohta dahkat iežaset mearrádusaid. Dávjá gullui ráđđádala-

dettiin dajaldat “Jish tiedak”², čállá Pertti Pelto (1962). Dajaldat čujuhii dasa gii galgá doaimmahit juoiddá, ja sutnje addui alces mearridanvuoigatvuohta mo dahje maid dahkat. Nuortalaččat eai dábálaččat duvde máná olahit dihto meriid, muhto baicce movttiidahttet máná bargat iežas jierpmi mielde. Pelto oaivvilda ahte nuortalaš mánáin dan dihtii lea unnit eahpelihkostuvvovdu go servodagain gos leat mihttomearit goovddážis. (Pelto 1962: 133–38.)

Hállu boahtá maiddá das go mánná lea hárnán leat ealu luhtte. Emilie Demant-Hatt (1913) lohká ahte jus sámi mánát eai livččii jámma ealu luhtte, de váillošii hállu ja lunddolaš beroštupmi. Jus duohta hállu ja beroštupmi váilu, de boazosámi dilli šaddá gierdameahtun. Demant-Hatt oaivvilda viidáseappot, ahte sámi mánáin leat stuora vuoigatvuođat ja geažehis friddjavuohta, ja ii bállo gávdno bajásgeassinvuohki, mas njulgestaga daddjo mánnái ahte duon dahje dán galgga dahkat. Sii eai leat nugo mánát eará servodagain, geat váikkuhuvvojit mángga láhkái, go sámi mánát dušše oidnet ja gullet mii sin iežaset birrasis gávdno ja ohppet dan seamma diehttalassan go borrat ja vázzit. Go sii leat sturron dan veardde ahte sii birgejit ieža, de ii leat šat oktage jearramin gos sii leat dahje maid sii barget. Gal goittotge nealgi buvteha sin goahtái rivttes áigái. (Demant-Hatt 1913: 25–65.)

Lea váttis dadjat čielgasit ahte gohččojuvvojit go mánát odne njulgestaga bargat. Muhto lea goittotge čielggas ahte dál lea dilli áibbas eará láhkái go ovddit čuohtejagi álgogehčen dallego Demant-Hatt jođii sápmelaččaid mielde. Odne lea earálágán dilli go mánát eai leat šat čađat váhnemiid mielde bargguin. Sii leat eanaš áigge skuvllain. Ja dasa lassin leat maiddá mánáin odne ollu eará asttu-áiggefálaldagat, mat maiddá sollejit sin eret beaivválaš bargguin. Eai dušše mánáide leat fálaldagat muhto maiddá ollesolbmuide. Odne leat ollu váikkuhusat olggobealde. Boazosámi mánát nugo eará mánátge, golahit áiggi tv:ii ja tv-spealuide. Ovdal mánát ledje ovttas ollesolbmuiguin goađis dahje dálus seamma lanjas, ja besse lunddolaččat gullat ságaid boazodoalus, máinnastemiid ja muđui oassálaste sosiála joavkkus. Ovtastallan ollesolbmuiguin lea unnon sihke skuvlla geažil ja go bearrašat eai leat ovttas álo go barggut dahkkojit dahje daid birra ságestallojuvvo. Jearaldat lea, ahte man ollu lea váhnemiin odne vejolašvuohta luohhtit dasa ahte mánát ohppet bargat vaikke eai njulgestaga gohččojuvvo dan dahkat. Dasa lassin leat mánáin odne maiddá eanet vejolašvuođat vázzit skuvllaid, mat ráhkkanahhtet sin bargguide boazodoalu olggobealde. Eanet válljenevejolašvuođat sáhttet maiddá váikkuhit dasa ahte mánát eai odnege njulgestaga gohččojuvvo bargat. Váhnemat dihtet bures ahte odne leat mánáin eanet vejolašvuođat hábmet iežaset boahhteáiggi go dan maid ovdal besse dahkat. Seammás dihtet váhnemat maiddá ahte mánát fertejit odne, eanet go ovdal, gohččojuvvot bargat jus galget oahppat, danne go odne leat ollu eará beroštumit mat hásttuhit mánáid.

² Davvi sámeillii: “Ieš diedát”.

Heivehit iežas luonddudilálašvuodaide

Anton Hoëm čálii 1970-logus, ahte lei lunddolaš ahte mánát hárvjuvvojedje vuogatvuodaide ja geatnegasvuodaide. Dalle mánát ledje eanaš áigge doppe gos barggut lunddolaččat dahkkojuvvojedje. Dálonmánáid bajásgeassin lei mealgat muddui seamma friddja go boazosámi mánáid oaivvilda Hoëm ja čilge:

De fastboende barn later til å ha vokst opp under samme grad av frihet som flyttsamebarna, vel fordi de samme faktorer var til stede i begge miljø. Som blant flyttsamene levde barna i de bofastes miljø seg inn i sine rettigheter og plikter. Oppdragelsen har vært en funksjon av det spesifikke miljø barnet ble født inn i. Hva karakteriserte så dette miljø? Som for flyttsamene var det en total avhengighet av og innordning under naturkreftene og naturforholdene. Var det uvær, nyttet det ikke å vise til at arbeidet skulle begynt til et bestemt klokkeslett, f.eks. været avgjorde når arbeidet kunne begynne. Dette måtte prege menneskenes oppfatning av hva funksjonell tidsangivelse var med hensyn til presishetsgrad, likeså hva presis overholdelse av tidsavtale var. En romslig tidsregulert og et forholdsvis enkelt miljø syntes å være det barna vokste opp i. (Hoëm 1976a: 31.)

Asta Balto (1997) oaivvilda, ahte ollu sámemánát eai leat hárvjuvvojedje dasa ahte olles-olbmot sin njuolggá stivrejit. Mánát besset dáinna lágiin oahppat iežaset vásáhusaid bokte. Garra luondu lea buoremus bajásgeassi ja dagaha garra stivrema dárbbašmeahttumin. (Balto1997: 28–42.)

Dás boahá ovdan mo biras, luonddufámut ja luonddudilálašvuodat ledje oasis mat stivrejedje máná láhttema. Čavga plánaid lea diehttalas veadjemeahttun čuovvut jus olmmoš galgá birget luondduriggodagaiguin. Dalle leat ollu gerddiid fámut mat eai leat olbmo olámuttus mat stivrejit. Sáhtášiige dán oktavuodas geažidit, ahte sámemánáid friddja bajásgeassin mas lea leamaš ollu sáhka dutkiid beales, boahá mealgadis das go váhnemiid diehtu luonddueallimis lea nanus.

Hoëm (1976b) govvidage ássanbáikki bokte maid gohčoda *Boplussen*, mo dálonat heivehalle iežaset luonddu iešguđetlágán dilálašvuodaide áiggis áigái dan sadjái go ovddalgihtii ráhkkaneami bahkkehit juohke dilálašvuhtii. *Boplussen* nammasaš guovllus ledje vihtta dálu main ledje lotnolasealáhusat. Dábálemos lotnolasealáhusat ledje šibitdoallu, guolásteapmi, muorječoaggin ja veahá bivdu. Ássanbáiki lei luondduriggodagaid lahka, muhto vuovdin dáhpáhuvai gal eanaš áigge guhkin eret. Eanaš oassi sosialiseremis dáhpáhuvai bargguid čađa. Mánát ledje dehálaččat dálodollui. Báikkit ledje smávvat, nu ahte ii lean vejolaš sirret mánáid ja ollesolbmuid birrasiid. Vuodđooaidnu mii sirdášuvai mánáide lei oahppat birget heivehallama bokte dan sadjái go mearrádusaid bokte. Ii báljo goassige dáhpáhuvvan ráhkkaneapmi gos dat gii ráhkkanii, oinnii iežas hearrán

sosiála ja luonddu čadnon eavttuid badjel. Dat bođii ovdan dajaldagain, nugo “jus lea buorre dálki, de sáhtta dahkat”. (Hoëm 1976b: 21–106.)

Dál maiddá oahpahuvojit mánát boazodoalus, ahte fámut maid badjel olmmoš ii hálddaš, váikkuhit dasa goas ja mo barggut sáhttet doaimmahuvvot. Ailo lea čállán skuvlastiila man bajilčála lea “Min bargu”. Son čállá ee. ná:

Boazodoallu lea hui miellagiddevaš bargu danin go mii ieža mearridit barggu. Doppe leat mánggalágán doaimmat, ja ollu ferte ieš fuomášit, nugo guohtuma ja gosa johtit ja goas johtit. Muhtumin gal šaddá vuolgat vel ihkkuge jus lea heajos guohtun. Muhto eanaš áigge gal lea suohtas leat boazoeaiggát.

Ailo maiddá diehtá iežas vásáhusaid bokte, ahte heajos guohtun man badjel olmmoš ieš ii stivre, váikkuha dasa goas ja gosa sii johttájit. Boazosápmelaš ii sáhte čuovvut dárkilis áigeplána, muhto leat dálkkat, siivvut ja ealát mat stivrejit sin lihkademiid ja bargguid.

Mun lean iešge vásihan mo mu vuolgga jiehkkaí miessemearkumii šattai árabut go maid mun ledjen rehkenastán. Injá lei munnje geažidan ahte sii mearkugohtet gaskkamuttus suoidnemánu. Muhto mearkun šattai álgit guokte vahku ovdal go báhkát bohte ja bohccot de álge bálgat jiehkkaí gos lea čoasu.

Jorunn Jernsletten (2000) gii lea dutkan mo árvvut gaskkustuvvojit máttasámi guovllus, čállá ahte oahpaheapmi boazodoalus sulastahtta eanet integrerema go bagadallama. Mánás vurdojuvvo ahte son oaidná, guldala, dovdá ja geahččala. Olmmoš ii galgga ovttatláhkái jearahallat, muhto galgá baicce dárkut ja guldalit maid ollesobmot dadjet. Dieinna lágiin lassána doahpágiid máhttu ja muđui gelbbolašvuhta. (Jernsletten 2000: 105.)

Muitalusaid doaimma

Guldaleapmi lea juoga masa sámi mánát leat doloža rájes juo oahpahuvo. Máinnasteapmi lea leamaš guovddážiš go olles olbmot ja mánát leat čoahkkanan. Ailo maiddá liiko sihke guldalit ja ieš muitalit máidnasiid. Go mun fitnen Fielvuona skuvllas, de lei máinnasteapmi fáddán sámegeiela diimmus. Ailo ja nubbi eará gánda leaba guovttá sámegeiela diimmus. Diimmus Ailo muitala máidnasa maid lea gullan áhčistis. Oahpaheaddji guldala:

Ailo: Naba mu áddjárohkki mii oinnii guokte rávgga, doppe Buolát, diedátgo don gos dat lea, Stuuravuotna, diedát go don gos dat lea? Don beal....

Oahpaheaddji: Sievjjus?

Ailo: Na, don bealde.

Oahpaheaddji: Juo mun lean gullan, muhto mun in leat goassige leamaš doppe.

Ailo: Dieppe Buolát, dohko deaivá bieggá nu garrasit, buot biekkat. Oainnat doppe lei idjadeamen gáttis ovttá geađgeguoras gokko lea veahá suodji jus dattetge boahtá dálki, ja de dolasta ja dieppe leat čakčat oainnat hui sevdnjes ijat. Oainnat dál dat gal galgá idjadit, dál dat gal lea dolasteamen. Galgá bassit. Das lei suovastun biergu seahkas, válddii dan ja álggii bassit. Dál dat gal oaidná geat bat duo boahtiba, suhkkifatnasiin. Oainnat dalle dat gal eai lean vuos mohtorat gal vuos. Mun in muite, áddjárohkis lávii skohtermohtora, diekkár akslinga manai, das mas lea propealla, dainna dat lávii johtit oainnat. Ja dál gal oaidná boahtimin, jurddaša dat gal leat su albmát. Dál dat gal gullá čievra bođii, oainnat dat lea nie dearbmi, čievra, ii soaba oaidnit gii bođii, gulai geđggiid, “gluhk...”. Dál dat gal nu gullá go vázzá, “gluhk...”. Bođiiga rásseráj, jurddaša dál son gal galggašii juo oaidnit ja de álggii das “kleh...”, ja njuikkoda guovttebeallái dola nie, ja manai nuppe beallai dola ja geahččá ádjá don beallái dola ja nu fasttit “grh...” boraha dan.

Oahpaheaddji: Ammal rávggat leat leamaš, lávejit lohkat ahte rávggat dat leat diet.

Ailo: De gal lei ballán, válddii hillačoskka ja fáippui ja huškkui dan hila, ja de gal gulai go viehkaleigga vulos fatnasii, ja de gal juo manaiga ja álggiiga vuodjat, ja mañemuš ii oidnon go oaivvit ja “upp” de jávkkeheigga.

Ailo muitalii mañjá, ahte ádjá ii lohkan iežas diehko gal šat vuolgit idjadit. Sámi muitalusain leage dávjá jođidettiin ja idjadanbotta ahte olbmot vurjojuvvojit. Dovddus čilgehus dasa lea, ahte olmmoš ferte ovddalgihtii vuos jearrat lobi ijastaddat guovllus.

Sámis lea máinnasteapmi ja muitaleapmi leamaš ovdežis hui guovddážis, ja dalle sáhttet sihke ollesolbmot ja mánát čoahkkanit oktii. Go Ailo muitališgoahtá, de diđošta vuos guldaleaddjis ahte son maiddá diehtá ja dovda guovllu gos dáhpáhus lea leamaš. Ailo muitala iežas ádjá birra gean guldaleaddji maiddá dovda. Son lea vissásit ieš hárvánan govahallat go lea guldalan muitalusaid, ja nu son maiddá iešge veahkeha guldaleaddji dahkat dan seamma. Ailo geavaha muitalanteknihka mas molsu áiggi muitalettiin. Muitalusastis molsu vássán áiggi dálá áigái, omd. go lohka: “...**válddii** dan ja **álggii** bassit. Dál dat gal **oaidná** geat ba duo **boahtiba**...”. Go molsu áiggi, de badjána gelddolašvuhta. Guldaleaddji vuordá juoiddá dáhpáhuvvat muitalusas go šaddá áigemolsun.

Nubbi eará muitalus maid Ailo fas muitala iežas vilbeallái, Mihkkalii go čohkkába dollagáttis Sievjjus, vuordimin Inggá ja Áslaga geat leaba áiddi divodeamen. Ailo muitala mo čáhcerávgii sáhtta vieččahallat:

Ailo: Eadni ja Áslat-áddjá leigga Gearvuonbađas hyttás. Leigga das hupmamin, dalle dat časkkii olgouvssa rabas. Manaiga ja bijaiga gitta, ii dat lean mihkkige. Geavja han vel manná vulos ja de rahpasa ukša. Eadni lei vázzán vel birra dan hyttá, ii doppe leat mihkkige uvssa duohken. De boahtá sisa, soittii lean veahá goavkut, bođii bieggá. Nuppes fas, dál ii lean ba bieggá, de ukša fas rahpasii. Manai fas birra, ozai viesu vuolde, juohke sajis. Ja eadni logai “gii don juo leaččat, divtte goittotge munno ráfis”. Na de gal manai diibmu, de fas rahpasii, de ii šat boađe ukša gitta.

Mihkkal: Ná, mii dat lei?

Ailo: Ná, rávga.

Mihkkal: Rávga?

Ailo: Jo, dat logai: “Dál dat gal lea mu vieččaheamen diedusge”.

Eadni logai: “Ti du gal, ammal mu lea vieččaheamen, mu lea balddá-hallamin gii lean amas mearragáddái”.

Mihkkal: Áslat áddjá?

Ailo: Su dat leat diedusge vieččadeamen rávggat.

Maiddái dán muitalusas seamma go ovddit muitalusas, leat sihke dihto olbmot ja dihto sajit. Guldaleaddji lea čađat mielde, ja sáhtá leat vel veahkkin muitaleaddjái jus dat vajálduhtá namahusaid. Go oahpes olbmot leat mielde muitalusain ja dasa lassin vel dihte mii geavai dáhpáhusa maŋŋá, de lea dat nannemin muitalusa duohtavuođa. Rávga ii gulage dalle šat dušše máinnastanmáilbmái, muhto lea min olámuttos.

Muitalettiin Ailo čájeha, ahte son lea ieš aktiivva sihke skuvllas ja maiddái siiddas. Son ii leat oahpahuvvon dušše váldit dieđuid vuostá, muhto son maiddái máhtá heivehit daid muitalusaid maid son lea gullan ođđa dilálašvuodaide, nugo skuvlii. Muitalusa sáhtá dás oaidnit metaforan dasa, ahte árbevierut gal fievriiduvvojit, muhto dat maiddái heivehuvvojit ođđa dillái. Nu Ailoge muitaleami bokte heiveha fas muitalusaid otná dillái ja ođđa guldaleddjiid ektui.

Goappašat Aillo muitalusat leat čáhcerávvgga birra. Čáhcerávvgga muitalusain lei balddihandoaibma mánáid ektui. Go Aillos leat muitalusat čáhcerávvgga birra, ja dasa lassin leat su lagamuččat ja oahppásat leamaš mielde dáhpáhusain, de čájeha dat ahte son maiddái sosialiserejuvvo mearraguovlluide. Sosialiseren mearragáddái ii leat nu imaš Ailoi go son lea orron doppe sullii seamma guhká go Guovdageainnus.

Jens Ivar Nergård (2006: 78) oaivvilda ahte muitalus lea guovddáži boazodoallobirrasis áimmahuššan dihtii vásáhusa, máhtu ja árbevieru. Mánat ohppet árrat guldalit muitalusaid ja sii oahpahuvvojit árrat ieža ge muitalit daid. Muitalusain lea stuora mávssolašvuolta oahpaheami ja sosialisereama oktavuodas. Nergård fuomášuhtá ahte muitalusain lea vassis vuoinŋalašvuolta mii vuhtto das mo luondu ja olmmošlaš gaskavuodat ipmirduvvojit. Muitalusain ii leat imašlaš-

vuohta, muhto dain lea baicce eallinoaidnu guovddážiis nugo ahte olmmoš berre vánddardit várrogasvuodain ja leat gozuid alde dilálašvuodain gos olbmot ellet.

Nergárd oaiivvilda ahte (1997: 72) hárvánan boazosápmelaš dovda eatnamiid topografii ja maiddáid daid muitalusaid mat gullet iešguđetge guovllu eatnamiidda. Muitalusat main dáhpáhusat leat leamaš dihto sajiin, ealáskahttet guovlluid. Dalle guovllut eai leat apmasat, eaige historjjá haga. Vaikke don ieš it leat vásihan dahje ba nu oahpisge dan guvlui, de liikká ii leat amas guovlu go dasa leat čadnon muitalusat, ja vel leat du lagamuččat ja oahppásat vásihan doppe juoidá ipmašiid maid lea leamaš veara muitalit viidáseappot.

Maiddáid Karen Marie Eira Buljo oaiivvilda, ahte sihke duovdagat ja kulturmuittut ealáskit eanet go mii diehtit geat doppe leat eallán, vánddardan ja bargan (Buljo 2002: 147).

Duolbmat alccesis luotta

Skuvlavázzi gánda, nugo Ailo, lea eanaš áigge eatni hálddus. Go Ingá bargá olles áigge boazodoalus ja Aillos lea vejolašvuotta vázzit skuvlla gidđat ja čakčat doppe gos eallu lea, de maiddáid beassá Ailo eanet oassálastit boazodoalu barguide. Dalle son oahppá sihke doaimmahit boazodoalu, ja oahppá mii boazodoallu lea. Olbmo gullevašvuotta boazodollui lea su iežas mearka. Mánat eai njulgestaga gohččojuvvo bargat, muhto mánáide geažiduvvo nugo diiddaid bokte. Muhto jearaldat lea man stuora vejolašvuotta lea váhnemiin odne luohttit dasa ahte mánat čuvvot mielde ja ohppet dušše geažideami bokte. Odne leat ollu eará fáldadagat mánáide mat sollejit sin eret boazodoalu barguin. Dattetge bissot ain ollu vierut, nugo ahte olmmoš ferte heivehit iežas iešguđetlágán dilálašvuodaide. Olmmoš diehtá ahte diibmoplána ii sáhte čuovvut nu dárkilit. Dálkkit ja guohtun mearridit ollu dasa goas ja gosa vuolgá.

Dasa lassin go bargguid bokte oahppat, de lea maiddáid dehálaš mánáide leat ovttas siidda olbmuiguin, fulkkiiguin ja ristváhnemiiguin go oktavuodát leat dehálaččat. Okto oainnat ii birge boazodoalus. Muhto beroškeahhtá barguin, de leat mánáid čanasteamat fulkkiide ja ristváhnemiidda dehálaččat. Ailo oahppá alccesis duolbmat luotta ja geahččat ovddos guvlui. Sosialiseren boazodollui dáhpáhuvvá máná aktiivvalaš doaimmaid bokte. Máná lea seamma go ollesolbmot oassin sosiála joavkkus, ja nu sus lea iežas sadii seamma go buot ollesolbmuinge lea. Olmmoš ferte alccesis luotta duolbmat. Nugo don ieš lážat dili, nu don oaččut maiddáid, oaiivvilda Ingá ja lohka: “Jus omd. eará siiddaid bohccot bohtet du bohccuid duovdagiidda guohtuma dihtii, de don divttát dan go nuppes sáhtá dus ges heajos guohtun”. Olmmoš galgá álo geahččat ovddosguvlui, oaiivvilda Ingá.

Ailo sosialiserejuvvo maiddáid mearraguovlluide go orru measta seamma guhká mearragáttis go siseatnamis. Sosialiseren mearraguovlluide bohtá ovdan Aillo muitalusain mat leat čadnon čáhcerávggaide ja guovlluide mearragáttis.

Muitalusat maid son gullá, ja maid son fas muitala viidáseappot leat mielde ealáskahttimin guovlluid ja nu son maiddái oažžu čanastemiid guovlluide.

Mánát ohppet boazodoalu dovdat go leat doppe gos dat doaimmahuvvo. Máhttofievrrideapmi ii leat dušše dieđuid fievrrideapmi nuppis nubbái dahje njulgestaga oahpaheapmi. Boazodoalus lea dehálaš máhttit dovdat guovlluid, go boazu ii leat dušše ovttá sajis muhto sirddaša viiddis eatnamiid badjel.

5 Boazodoallomáhtuid fievrrideapmi

Boazosápmelaččat leat iežaset vásáhusaid bokte gávnahan mo buoremusat heivehit iešguđetlágán dilálašvuodaide. Eallima bokte leat sii háhkan máhtuid, mat leat fievrriduvvon viidáseappot odđa buolvvaide. Boazosámi váhnemat šaddet ráhkkanahhtit mánáideaset dilálašvuodaide gos besset iežaset vásáhusaid bokte oahppat. Ráhkkaneamit sáhttet leat mánggalágánat, nugo ahte váhnemat diktet mánáid iežaset geahččalit vánddardit okto. Vaikke mánggii sáhttá čuožžilit ballu go mánát galget geahččalit okto birget, de váhnemat dattetge fertejit diktit dan dahkat go dihtet ahte sii ohppet buoremusat go ieža šaddet čoavdit hástalusaid. Dan dihtii mánáide dávjá láchččojuvvojit dilálašvuodát gos ieža šaddet čoavdit váttisvuodaide maiguin deaivdit. Lassin geavtlaš máhtuide, leat maiddái vuoŋjalaš máhtut, mat doibmet njuolggadussan mo olmmoš berre láhttet go vánddarda duovdagis. Vuoŋjalaš máhtut leat dávjá godđojuvvon mitalusaide. Mánát ohppet hálddašit luonddu ja sin máilmeoaidnu hápmašuvvá mitalusaid bokte.

Dán kapihttalis guorahalan mo váhnemat leat láidestahttimin mánáid bargguide ja guovlluide. Láidesteapmi dahkko čujuhemiin, njálmálaš bagadallamiin ja go máná biddjo dilálašvuodaide gos ieš beassá geahččalit. Giellamáhttu lea dárbbášlaš jus galgá gulahallat earáiguin, ja maiddái dange ferte dávjá oahppat iežas oaidnima ja vásáhusaid bokte. Mun guorahalan dás mo giella geavahuvvo gulahallama gaskaoapmin. Dasto árvoštalan mo olmmoš gulahallá maiddái njuolgga bohccuiguin ja duovdagiin.

Oahppat oassálastima bokte

Olmmoš ferte ieš oassálastit go galgá vásáhusaid bokte oahppat. Máhttit oaidnit, dovdat ja dádjadit leat dehálaš dáiddut jus galgá birget boazodoalus. Vuosttažettiin ferte máná oahppat oaidnit ja dasto ieš fuomášit ja dovdagoahhtit iešguđetlágán bohccuid, eatnamiid ja johtolagaid. Olmmoš ferte dádjadit iešguđetlágán dálkkiin ja siivvuin dohko gosa lea jođus. Dasa lassin ferte maiddái oahppat oaidnit omd. gokko lea buoremus johtit. Ferte čuovvut mielde mo dálki ja siivu lea nu ahte diehtá goas ja gokko lea buoremus johtit.

Oaidnit, dovdat ja dádjadit

Mánát čuvodit vuos álggos váhnemiid mielde. Dasto fertejit mánát ieža oahppagoahhtit oaidnima, guldalemiid ja dárkumiid vuodul mearridit. Ellon-Gären mitala mo su nieiddaš lávii hui boazodovdeš. Son ii lean go moatti jahkásaš go ieš dovdagođii bohccuid. Nieiddaš čuorvvui: “Eadni, gea duo lea stuorra álddu miessi”. Ellon-Gären lei de geahčastan ja oaidnán, ahte dat lei stuorra álddu miessi. Son lei



Govva 3. Berit Sara Turi ja Inger Berit Martine Buljo.

de jearran nieiddastis: “Mas dat don dan dovddat”? Nieiddaš lei vástidan: “Na čalmmiin mun dan dovddan”.

Oahppat dovdat dahkkoge álggos vuos oaidnima bokte go mánát leat váhne-miid čuvodan ja sin bagadallama bokte oahppan. Dasto fertejit oahppagoahtit okto johtit, ja nu maddái oahppat dulkot dilálašvuodaid ja mearridit dan vuodul. Boazodoalus leage dovdan guovddázis. Lea omd. dárbu dovdat johtolaga eatna-miid ja diehtit gokko galgá johtit. Oahppan dahkkoge dan láhkái ahte mánát oahpahuvvojit šaddat oadjebassan. Sii ráhkkanahattojuvvojit dustet ja hálddašit ieš-guđetlágán dilálašvuodaid. Oahppat deaivat iešguđetge siivvuin ja dálkkiin, lea heakkadehálaš go okto lea vánddardeamen.

Ovdal go mánná sáhtta okto vánddardit, de ferte leat álggos vuos čuvodan mielde nu ahte lea oahppan oaidnit. Máret Ánná geardduhage mánggagardde man dehálaš mánnái lea oahppat oaidnit. Ferte oahppat oaidnit geainnuid, oaidnit gokko galgá garvit, oaidnit gokko ii leat soavli, oaidnit gokko soavlerokkit leat ja oaidnit jieñaid.

Máret Ánná diehtáge bures mo olmmoš buoremusat oahppá birget jođi-dettiin. Son lea ieš mánnán oahppan go lea leamaš mielde buot boazodoallo-barguin. Danne son maddái deattuha man dehálaš máná iežas vásáhusat leat go

galgá oahppat ja birget boazodoalus. Máret Ánná lea leamaš boazovázzi dan áiggis go ii lean vel skohter, ja son gullá maid dan mañemuš bulvii, gii lea bohčán áldduid. Máret Ánná muitala man duhtavaš son lei mannan giđa go fáhkkestaga njázudii ovdal go gerge johttát. Dalle lei váhkarii gii lei konfirmánta jagi 2003, vejolašvuohta oahppat vánddardit losses siivvus. Son muitala:

Na, eatnamiid gal ferte dovtagoahhtit ovdal go okto bijada. Lea dárbašlaš diehtit makkár eatnamat leat, ja galggašii leat maiddái oahppan oaidnit geainnuid ja buot ovdal go meahccái vuolgá vánddardit. Ja leage nu dehálaš, ahte mánná lea mielde go don vánddardat, álo han dat oaidná ahte nie dat galgá, garvit dakko gokko ii ábut mannat. Giđdat erenoamážit lea hui váttis, muhto ii dat ábut, don fertet maid oaidnit gokko ii leat soavli ja gokko lea. Mannan giđa lei hui soavli, go mii dás johttáimet. Das gal šattai oppa ollu maid oaidnit. Šattai nu ollu garvit. Oainnat dál mañemuš áigge lea leamaš nu heittot, diet goavvejagit, hirbmat ollu muohta ja nu dálvi badjel duoddara. Dalle mánát eai oahppan dies maidege. Mun oidnen mannan giđa, ahte dál gal ferte čáhcesuohppaga maid mannat. It don ábut mannat doppe vuollegis jogaid, go doppe gal lea juo dulvi. Ferte garvit čáhcesuohppagiid ja oaidnit gokko soavlerokkit leat, ja gokko don garvvát daid. Ja mu mielas lei hui buorre go bođii diekkár giđda. Oidnen mannan giđa, ahte dat lea johtán aivve geaiggojulggiid skohter alde. Ja nie maid nugo lea leamaš dál, eai han cukŋot ban leamašange. It don vuolgat gal sáhte ovdal go skávvu bures, ii dárbaš jur cuoŋu, muhto go skávvu de gal jasat juo guddet. Go iđdesidjii orru, de lávejit skávvut go nie beaivvádat lea leamašan. Diekkárat dat lea maid mii oahpahit šaddat, ja go mánát besset čuvodit, de gal birgejit doppe. Nu lea dál čakčat maid, ferte jieŋaid oaidnit, ja gokko ii ábut mannat, ja gokko ábuha mannat, nu dat lea.

Máret Ánná atná fuola das ahte su bárdni galgá maiddái oahppat vánddardit losses siivun. Son leage ieš oahppan eatnamiid dovdat vánddardeami bokte. Nu son maiddái diehtá ahte mánát ohppet buoremusat go ieža besset geahččalit birget. Nu Máret Ánná ráhkkanahttá máná duohta dillái go olmmoš ii sáhte álo vuordit, ahte lea buorre siivu jođidettiin. Máret Ánná oaivvildage, ahte mánná ferte ieš vásihit ovdal go sáhtá diehtit ja áddet mo lea omd. johtit heajos siivun. Easka dalle lea vejolašvuohta diehtit mo galgá eastadit váralašvuođaid. Máná ráhkkanahttit váttis dilálašvuođain birget, soahpáge oktii Ingolda (2003) oaiviliin, ahte máhttoviidodat lassána go mánná fuomášahthtojuvvo ieš čuolmmaid čoavdit. Váhnendoaibma šaddáge láchit dilálašvuođaid gos mánás alddis lea vejolašvuohta vásihit ja dan vuodul ipmirdit, iige dušše oažžut nuppi olbmos dieđuid.

Go olmmoš ferte ieš vásihit oassálastima bokte, de heive dat oktii Tim Ingold (2000b) árvvoštallamii mo easkaálgi biddjo dilálašvuhtii gos oahppá danne go ieš lea aktiivvalaččat doaimmamin. Dalle olmmoš geavaha geahččan-, guldalan- ja dovdamáidduid. Ingold čuoččuhage ahte jus máhttu livččii dušše jierpmis, de ii livčče dehálaš ahte easkaálgit galggaše ieža oaidnit dahje vásihit objeavttaid dahje mearkkaid fysalaš máilmmis. Mánná oahppá go lihkada máilmmis, dutká dan, dahje dušše guldala dan, ja fuomáša mearkkaid mat čájehuvvojit sutnje.

Mihkkal-Elle lea maiddái bajásšaddan boazodoalus, gos bargá áin odnege. Son lea badjel 60 jagi boaris, ja sus leat rávis mánát. Boazodoalus ferte olmmoš oahppat dádjadit. Olmmoš ferte oahppat dovdat eatnamiid, bohccuid olguldas hámi ja maiddái bohcco dahje bohccuid luonddu, nugo Elle dás lohká:

Deaivat lea buot ovddemuš maid galgá oahppat, ja dasto oahppat diehtit geainnuid. Go ealu maid vuodjá, ahte ii vuoje summá, sáhtá vaikke suddái mannat ja ádjagiidda dahje jekkiide. Dat galgá dovdat geainnuid, vaikke ii leat vánddardan dakko, justa dakko, muhto galgá áigá dovdat gokko heive vuodjit, mohkastit ja oahppat diehtit ahte ii galgga jieŋaide mannat, ja dat lea ollu maid galgá vuohččan oahppat. Ja de oahppat mearkkaid dovdat. Go dovdat ja deaivat vuos álggos oahppá, de gal juo oahppá dan eará gal. Eatnamiid dovdat ja mearkkaid dovdat, ja bohcco luonddu maid dovdat, justa goas boazu sáhtá mannat, goas dat lea dakkár dálki ahte dál gal lea boazu ruvgalan. Go veahá bivalda, de boazu vuolgá ruvgalit ja vázzá maid. Nugo dáid muttuid go bivalda, de lea hirbmat vázzi, guoppar hakso, diet boares guohca guobbarat. Ja dán jagi lea erenoamáš vázzi boazu, bieđgana. Na, dál lea nu bivval ja guobbarat haksojit, unnán muohta, dan čađa hakso guoppar. Ii guoppar hakso nu go lea buolaš, dat ii hakso. Dál lea nu vázzi dán jagi eallu, bieđgana dat nu hirbmadit. Olmmoš han gal oahppá boarásmanbeaivái maid.

Seammaláhkái go Máret Ánná, de maiddái Elle deattuha man dehálaš lea oahppat dádjadit. Elle lohká ahte olmmoš galgá dovdat geainnuid, vaikke ii leat vánddardan dakko, de galgá liikká dovdat gokko heive vuodjit. Ovdal go olmmoš ieš sáhtá mearridit, de ferte gal ovdal vásihan sullasaš dili dahje oahppan dulkot dilálašvuodaid. Go Elle dás oaivvilda, ahte olmmoš ferte dovdat geainnuid, vaikke ii leat johtán justa dákkko, de dulkon mun dan ahte olbmos ferte leat ovddalgihtii máhttu sullasaš johtolagain dahje oahppan dulkot iešguđetlágán dilálašvuodaid. Olmmoš ferte oahppan johtolagaid dovdat, dulkot daid ja dasto mearridit dan vuodul. Johtolagaide gullet sihke dálkkádat, siivu ja duovdaga iešvuodát. Elle muitala ovdamearkka dihtii, ahte go bohccot álget čuskkodit, de diehtá ahte dalle boahká garra dálki.

Go Elle dás namuha ahte olmmoš galgá diehtit mo johtit vaike ii leatge justa dáikko ovdal johtán, de soahpá dat okti geavatlaš oahpaheami dovdomearkkain nugo Bertil Rolf (1995) čilge daid. Son gohčoda *gelbbolaš geavatlaš máhttun* go lea sáhka doaimmain, maida eai gávdno čielga njuolggadusat mo ášši čoavdit. Dalle lea dilálašvuohta ja konteaksta mat addet vuodu makkár čoavddus válljejuvvo, ja danne oahpaheapmi ii sáhte dahkkot njulgestaga olbmos olmui go olmmoš ii sáhte ovddalgihtii diehtit justa mo dilli lea. Sáhtáši maddái dás lasihit, ahte olbmos lea gorutlaš máhttu go dovdá gokko lea buoremus vuodjit vel amas guovlluinge. Lea olbmo hárváneapmi ja vásáhusat mat leat dagahan ahte máhttu lea bisánan gorudii.

Árvvoštallat

Inger Marie Kristine Nystad (2003) gii lea dutkan sámi gánddaid árvvuid Guovdageainnus, oaivvilda ahte deaivilvuohta ja fitmatvuohta leat dehálaš máhtut go galgá birget boazodoalus. Dasto ferte olmmoš leat buorre njoarostit, ja leat roahkkat nu ahte duostá luohittit alces ja iežas árvvoštallandáidduide. (Nystad 2003: 77.)

Maddái Else Boine (2005) lea dutkan mo máhtut sirdasuvvet áhčis bárdnái sámi oktavuodain. Áhčiid mielas lea dehálaš ahte mánát ieža ohppet árvvoštallat, ja nu eai bijage ollu deattuhusa dasa ahte mánát galget čuovvut njuolggadusaid ja dieđuid maid nuppiin ožžot, oaivvilda Boine. Skuvla ja veahkkeapparahta orrot geavaheamen sosialiserenvuogi, mii dáhkida ahte mánát čuvvot sin oassálastima norpmat ja njuolggadusaid. (Boine 2005: 48–84.) Čavga njuolggadusaid mielde čoavdit áššiid, leage eará bealli geavatlaš máhtus ja maid Rolf (1995) gohčoda *elementára geavatlaš máhttun*.

Luondubirrasis leage dilli earalágán ja nu máhttu spiehkastage dábálaš skuvlamáhtus. Doppe eai gávdno ovddalgihtii čavga njuolggadusat mo juohke ášši čoavdá. Mikkel Nils Sara (2003b) čálláge sámi árbevirolaš máhtuid iešvuođaid birra, ja oaivvilda ee. ahte iešguđetlágán dilit ja váikkuhusat ilbmet dađistaga, dávjjibut dehe hárvvibut, ja olmmoš ferte leat eanaš áiggi luondudilis jus galgá joksat dieđuid, vásáhusaid ja máhtuid. Dákkár oahppodili ii sáhte olmmoš lágidit, ja oahpaheami ii sáhte plánet ja čohkket vassis áigemeari sisa (Sara 2003b: 125).

Máhttogeavaheami ja áššečovdimat erohusat skuvllain gos mánát leat eanaš áigge, ja boazodoalus leat goabatlágánat. Orro leamen oalle čielggas, ahte olmmoš ferte oahppat ieš birget iešguđetlágán dilálašvuođain, ja dasa gáibiduvvo hárváneapmi nu ahte sáhtá árvvoštallat juohke dilálašvuođa mii čuožžila.

Boazodoalu giella

Dasa lassin go mánát ohppet oaidnit, dovdat ja deaivat vásáhusaid bokte, de ohppet maddái giella go leat doppe gos barggut doaimmahuvvojit. Sámegiella

sátnevuorkkás leatge ollu iešguđetlágán sánit, omd. siivvuid birra. Nugo Máret Ánná dás ovdalis logai go hálai gidđajohtima birra, ahte ii vuolgít gal sáhte ovdal go skávvu bures muhto ii dárbbáš gal leat cuoŋu gal.

Gielas ja maiddái ovttaskas sániin leat ollu dieđut, mat doibmet gulahallama oktavuodas. Vuodđoaláhusain nugo boazodoalusge, de giella govvida ealáhusa ja dan doaimmaid. Nils Isak Eira (1994: 18) oaivvilda, ahte boazosápmelaččaid giella lea muhtun muddui sierra giella. Dainna son oaivvilda ahte ollu sániid sisdoallu čujuha bohccuide ja dakkár luonddudilálašvuodáide main lea váikkuhus boazobargui. Son váldá ovdamearkka sánis *čiegar* ja čilge dan mearkkašumi ná:

Jus dálvejagis váldit ovdamearkka, de duot doahpa čiegar muitala ahte dakko lea guođohuvvon, ja dakko ii sáhte buoril fas guođohit. Ja jus ain dárkileappot čilge, de sáhhtá dan nai muitalit ahte maŋŋil go bohccot dakko ledje vázzán ja suvnnjiid goivon, de lea buolaš čárven ja garradahttán nu ahte dakko ii šat nagat boazu nuppes goavut. Nu dasto čiegar mielddisbuktá ahte ealli ii šat das stađa orrut, go ii šat oaččostuva heggii, ja nu gártá čiegar guođoheaddjái gáržžádussan ja árrá su ohcat obbasa. (Eira 1994: 18–19.)

Gielas lea viiddis ja dehálaš mearkkašupmi boazodoalus nugo maiddái eará vuodđoaláhusain. Eira čilgehusa vuodul oaidnit ahte okta namahus sáhhtá sisttisdoallat ollu dieđuid. Gulahallama oktavuodas leage dehálaš áddet mas lea sáhka, go omd. čiehkara birra ságastallo. Dasa lassin ferte boazobargi diehtit maid galgá bargat bohccuid ektui go čiehkariis lea sáhka. Jearaldat lea ahte sáhhtá go diehtit mii čiegar lea jus ieš ii leat dan oaidnán.

Mun jearange Máret Ánnás, ahte sáhhtet go mánát oahppat dan guovllu ja daid eatnamiid birra jus ieža eai leat doppe. Máret Ánná vástida:

Diedát go, don viesus it sáhte oahpahit. Don it sáhte it gielage oahpahit doppe nugo bargogiela, eatnamiid ja buot namahusaid. Daid it sáhte oahpahit go dan ii boađe ipmirdit. Mun maid in ipmir go don tevdnet duosa, jus mun in livččii diehtán dan. Dál mun gal ádden go mun diedán mii dat lea. Go mii meahcis leat, de mun álo muitalan mat leat namahusat, ja mii dat dá lea báikkiid masa don bisánit, ja inge mun daja “mana don váre nalde”. Jus dat lea mahkáš nie earálágán eana, ii diet leat eambo go čorru, “mana dien čoru alde”. In mun dan gal loga várrin. Mun bivddán dien čoru nalde várdát, ja iige geahččat muhto várdádit ja časkilit. It don guoradit galgga álohii. Don dušše časkilat, ja jus oainnat de don guorat. Časkilit lea ahte don oainnat leat go luottat doppe. Dál don oidnet, don časkiledjet juo, die lea okta sátni mii boahtá vuosttažin. Muhto de lea dat guorrat. Don manat luottaid nala ja guorat. Diekkárat láhppojit visot jus mii eat

geahččal doppe geavahit. Lea nu álki dadjat dego oadđi olmmoš “mana ja guora”. Mun dajan dat lea oadđi olmmoš mii giela massá, sámegiela. Das leat nu ollu diekkár sánit. Dieđusge mis lea iežamet suopman, eará báikkiin dain leat iežaset suopmanat, muhto mii geahččalit goittotge dan min iežamet suopmana doalahit.

Dás boahdá ovdan ahte Máret Ánná sihke gudnejahtá ja atná árvvus máhtu mii lea baozodoalu siskkobealde. Nu maiddá giella adno árvvus ja doaibmá bargogiellan ja máhttuoguddin ealáhusas. Gillii lea máhttu čadnon, ja go olmmoš gulahallá ja diehtá maid son galgá áicat go nubbi neavvu, de máhtá doaimmahit giela bokte iige dárbaš láidestuvvot aivve čujuheami bokte. Sámeielas lea ge dárkilvuohka ja omd. alázat earuhuvvojit sturrodaga mielde. Go daid sáhtá earuhit, de sáhtá nuppi čilgehusa mielde diehtit ja deaivat. Go nubbi diehtá mii sus vurdojuvvo go lea gohččojuvvon mannat “časkilit”, de lea gielas ja vel eaŋkil sániin ollu diehtu. Máret Ánná bidjáge stuorra deattuhusa gillii, ja lohka ahte sámegiela gal ferte sealluhit jus galgá gulahallat. Son čilge:

Dan giela sealluhit dat lea buot, dat lea dat mii doallá oktii visot dan ealáhusa, dat gal lea nu, dat lea eatnamiin maid nu. It don gulahala jus don it sáhte namuhit eatnamiid, don it máhte bagadallat bohcco, don it diehtán makkár čoarvi das lei, it don diehtán guolggage. It don ábut dadjat, nugo mun dál dajan: “Dohppe dan vielgada gitta”. Na, vielgadat dat ledje mánga, maid juohkelágánat, de lei ruoššajievja ja jievjjat ja gappat, na nie ovdamearkka dihtii go čujuhat juoidá, don fertet dadjat dan rivttes sáni, nie dat lea.

Bohcco olgguldas hámi sáhtá maiddá dárkilit čilget, ja mii dieđusge de álkida sirret bohcco eret sullasaš bohccuin, ja nu leage gielalaš dárkilvuohka dehálaš gulahallama oktavuodas. Nugo Máret Ánná dás lohka, de leat ollu vilges bohccot. Nubbi ii sáhte diehtit gudemučča dat oaivvilda jus ii čilgejuvvo dárkileappot, ja danne gáibiduvvojitge čielga namahusat vai nubbi ipmirda justa man bohcco birra lea sáhka. Maiju Saijets (2000: 36) geažida ahte “go máhtá hállat dego badjeolmmoš, dalle lea badjeolmmoš”.

Mánat oahpahunvojit dainna lágiin ahte ollesolbmot čujuhit omd. muhtun bohccui ealus, seammás go kategoriserejit dan. Boazu gohčoduvvo dávjá olgguldas hámi mielde, nugo ruoššajievja maid Máret Ánná dás dadjá. Čujuheapmi bistáge dassázi go mánná lea oahppan namahusaid. Giella addáge vejolašvuodaid gulahallat earáiguin baozodoalus. Jus olmmoš ii dovdda omd. bohccuid nama-husaid, de lea veadjemeahtun gulahallat earáiguin earret dalle go bohccot leat oidnosis ja nubbi sáhtá čujuhit.

Boazu oahpaha

Mánná oahppá maiddá bohccuin njulgestaga go daid giedahallá. Injá lohká, ahte olmmoš ferte muhtumin doahttalit bohcco, ja boazu sáhttá leat soames gerddiid maiddá láidsteaddjin olbmuid:

Bohccos lea luonddus, dat manná dohko gos lea buoret ealát. Ollu háve šaddá olmmoš maid čuovvut bohcco, vaikke lea gal hui dávjá nu ahte olmmoš stivre dan. Muhto lea gal mángii ahte olmmoš šaddá čuovvut dan maid boazu dahká, gokko dat manná. Oažžu gal figgat stivret. Muhto jus dat lea nággár, de gal manná justa gokko áigu. Ja dat deaivá mihá buorebut go olmmoš. Nu ahte lea gal dálkin dáhpáhuvvan munnje go mun ledjen guođoheamen, de šattai nu mierká ahte mun in oainne šat in maidege. Mus ii lean eará ráđdi go čuovvut dan ealu, ieš gal in livčče deaivan. Mun dihten boazu gal deaivá, ja nu mun de birgejin.

Mun ádden Inggá oaivvildeamen, ahte bohcco luonddus leat iešvuodát nugo deaivilvuolta, muhto bohccot leat maiddá luonddus iešguđetlágánat.

Ánná lohká ain dál rávvet nuorabuid go ieš lea siiddas. Muhto boazu oahpaha maiddá olbmo, oaivvilda Ánná. Boazu oahpaha omd. mánáid ja nuoraid, go dat fertejit doahttalit ja čuovvut bohcco jus galgá lihkestuvvat bargat bohccuiguin. Ii bohccuin sáhte vaikke maid bargat, dat lea ealli ja das lea iežas luondu maid olmmoš gii bargá daiguin ferte dohkkehít. Ánná muitala:

Boazodoallu lea dainna lágiin, ahte boazu ferte ieš maid oahpahit hui ollu nuoraid go galget bargat. Boazu ieš oahpaha. Dat fuobmájit ahte nu dat dahká dat boazu, ja jus son nie dahká de son ii jovssa. Dat galgá stellet ealu álohii dainna lágiin. Guođohit ja lávdadit ja diktít, ii galgga dušše vuodjelit ja bidjat mannat, ja de guođdit. Beasságe oahppat go oaidná ahte ii dat bisánange dat eallu, mannan dat leage go son ii leat albma láhkái bissehan ealu dahje diktán bisánit ealu.

Gal dat boazu gal oahpaha, dan mun gal dieđán. Dat gal lea nu čeahppi oahpahit nuorraolbmuid. Dat ohppet mat daiguin šaddet bargat. Dat álohii fuobmájit nie han diet dahkáge, ja son ferte duoinnalágiin vai dat ii beasa nie dahkat. Ii ábut doavut ahte dat orru. Boazu lea diekkár mii manná ja lihkada. Oažžu gal nu viggamin jorgalit doppe gosa ii galgga mannat. Dat manná gal dohko gosa don jorgalat, muhto gal dat manná eará sadjái, gávvu doppe, manná ja de lea fas mannan dohko gosa dat ii suova. Boazu lea dakkár mii oahpaha. Eai gal sáhte girjjiin oahpahit, dan mun gal dieđán. Daidda

gal jukse boazu. Muhto mii doppe lea bargan daiguin, dat gal lea sihkkar ahte dat máhttet.

Ánná mielas boazu oahpaha olbmo go olmmoš šaddá mángii doahttalit bohcco láhttema. Son lohkáge, ahte olmmoš šaddá ieš oaidnit go bohccot mannet jus ii leat albma láhkái bissehan ealu. Maiddái dás lea sáhka oaidnimis, ja nu fertege olmmoš ieš leat doppe vásiheamen dili ja nu oahppáge dovdat bohccuid. Go bohccuin lea maiddái iešguđetlágán luondu, de mearkkaša dat ahte olmmoš ferte oahpásmuvvat maiddái iešguđetge bohccuide nu ahte diehtá mo dat láhttejit. Ánná oaivvildage ahte girjjit eai oahpat mo bohccuiguin birge, muhto ieš dat ferte oaidnit mo bohccot láhttejit. Easkka dalle oahppá bohccuid giedahallat.

Carl Schøyen (1924) gii jođii Sámis 1920-logus, čállá mo Boares Jonte sutnje neavvui heardápmama:

... at det var med lempe og ikke med makt dyrene skulde tømmes. Vel, sa han, kunde renen tømmes med makt ogsaa, men den som var braa og brukte makt, han drev al villighet og lyst ut av dyret. Hans haandbevægelser var langsomme og myke, i takt likesom med grener som bøies av blæsten, mens han viste mig fremgangsmaaten. (Schøyen 1924: 14.)

Maiddái Schøyenge oahpahuvvui bohccuid giedahallat sin miela mielde. Bohccuin lea luondu, ja nu fertege doahttalit sin seammaláhkái go olbmuidge doahttala. Jus olmmoš bohcco miela mielde giedahallá, de boazu maiddái doahttala millo-seappot.

Smith (1938) čállá ahte go eallu oažžu duhtadit iežas dárbbuid, de lea maiddái boazosápmelaš ieš buori mielas, vaikke makkár rahčamušaid čađa dal leš mannan. Nuppe beales headástuvvá ja šaddá heajos millii jus eallu ii gávna guohtuma go eatnamat leat lohkkášuvvan jieja geažil. Dalle boazosápmelaš bággehallá oahpes ja oadjebas johtolagas eret. (Smith 1938: 311.) Smith fuomášumis vuhttoge vuorrováikkuhus bohccuid ja olbmo gaskka, dainna lágiin ahte go olmmoš hoaidá bohccuid bures, de leat sihke bohccot ja eaiggát duhtavaččat ja nuppe beales vedjet goappašat bealit hejot jus bohccot eai gávna guohtuma. Mikkel Nils Sara (2003a) oaivvilda maiddái, ahte olmmoš ferte heivehit iežas bohcco lundui:

Jus galgá birget bohccuiguin, ferte boazosápmelaš miedahallamiin daiguin bargat. Ja go dan galgá dahkat, de ferte bures diehtit bohcco luonddu, eatnamiid, dálkkiid ja jahkodagaid. Dieinna lágiin olmmoš muhtinládje gártá jurddahit bohcco lági mielde, ja dovdat duovdagiid bohcco johtaladdama mielde. (Sara 2003a: 94.)

Olbmo ja bohcco gaskavuodát orrot leamen oalle guovddážiis go lea sáhka bohccuid giedahallamis. Bohcco iešvuodaid dovtagoahtá go dan šaddá giedahallat. Čavga njuolggadusat dasa mo giedahallat bohccuid eai oro gávdnomiin, muhto lea dilálašvuotta mii oahpaha, dahje nugo Ánná dadjá ahte boazu ieš oahpaha olbmo.

Gessot guovlluide ja gulahallat daiguin

Dasa lassin go mánát boazodoalus váldojuvvojit mielde vai ohppet deaivat guovlluin, de lea maiddá dehálaš ahte mánát ieža gessojuvvojit guovlluide. Elle muitala mo son lea mearkkašan, ahte su mánát háliidit vuolgat sin boazoguohtunguovlluide. Son muitala:

Go it beasa mannat, it beasa orrut doppe, it don daidda oahpásmuva, it don gesso daidda. Sihkkarit jus don dál manat lupmui, it don gal gesso daidda báikkiide gos it leat orron, doavvut go? Ja doppe gos besset jaskadis meahcis, doppe gal measta gesso daidda báikkiide, álgá liikot daidda eatnamiidda, váriide ja háliidišgoahtá leat doppe. Ná, lávejit goittotge mu mánát gidđat. Go gidđa šaddá, de goittotge háliidit duođas dohko mannat, fitnat juobe. Vaikke eai astta go leat bargguin, de juobe finihit fertejit. Nu ahte dat goit leat gesson daidda báikkiide.

Nugo mun ádden Elle, de ferte olmmoš ieš orostallat guovlluin, nu ahte liiko-
goahtá daidda. Danne ii leat doarvá dušše fitnat guovlluin go dalle it dáidde gessot daidda. Muhto jus orostallá guovllus, de liikošgoahtá ja maiddá gessojuvvo daidda.

Káren Elle Gaup (2005) oaivvilda, ahte olmmoš oazžu dávjá lahkavuoda lundui bajásšattadettiin go orostaddá guovlluin, ja lea iežas bearrašiin ja lagaš fulkkiiguin guovlluin gosa sis leat čanastagat. Dasa lassin go mánná oazžu dieđuid ovdeš buolvvaid ja eallima birra daid guovlluin, de beassá maiddá oahppat mo birget ja hálldašit iešguđetlágán hástalusaid daid guovlluin dahje sullasaš guovlluin. Boarrásut olbmui leat dieđut ovdeš ássanguovlluid birra ja guovlluid birra gos soames lea riegádan, ja nu duovdda ealásmahtto go devdo dáhpáhusaiguin ja muitalusaiguin. (Gaup 2005: 53.) Mánná sáhtta maiddá oahpásmuvot ieš gulahallat duovdagiin go máhtta daid njuolggadusaid.

Ailo muitala mo son lea iežas áhkus oahppan, ahte ii galgga duohtadit buot maid gávdná fiervvás:

Mu eadni ja mu áhkku, gii dál lea ain eallimin, dat lávii munnje muitalit ahte ii galgga mannat duohtadit, mahkáš jus gávnnat hui finna muora mas lea finna minstar. It don galgga dan mannat

duohtadit ovdal go leat jearran lobi, ja in mun dieđe mo dat lávii lohkat “puh³ heahpan ále bosttáš mu” lávii sihtat lohkat jus mun mahkáš galggan duohtadit maidege. It don dárbbáš nie garrasit, sáhtát dušše jurdagiin lohkat. Lávejit maid lohkat, ahte jus viesu lusa válddát muora ja čuolat golbma sázu dasa, dat lea seamma go Ipmil Áhčči, Ipmil Bártni, Ipmil Bassivuoijña nammi. Nugo jus vuorjahuvvat rávggaide ovdamearkka dihtii, de galggaat sámeniibbiin čuolastit golbma ceahki, ja de bálkestit dan merrii, ja vel lohkat “mannat geidnosii, iige mu boahtit vuorjat”, nie juoga láhkai.

Go Ailo lohká, ahte olmmoš sáhtá duohtadit ja váldit biergasiid mielde maid gávdná muhto dalle ferte vuos jearrat lobi, de ádden mun sus ahte olmmoš sáhtá gulahallat ja soabadit biergasiid alde mat leat fiervvás, muhto olmmoš okto ii ráđde daid badjel. Aillo mitalusa mielde olmmoš ii ráđde okto duovdagis, ja danne ferte doalahit buriid oktavuodaide vuoiŋgaiguin, iige hásttuhit daid.

Guovllut ja duovdagat doibmet maiddái gulahallansubjeaktan. Mitalusaid bokte mánáide oahpahuvvo maid fertejit vuhtiiváldit go lihkadit máilmmis ja nu oahpahuvvo sidjiide maiddái máilmmioaidnu.

Maiddá eará álgoálbmogiid gaskkas, geat ellet luondduvaljodagain, leat čanastagat olbmuid ja duovddaosiid gaskka oalle dábálaččat. Sin čanastagat duovddaosiide bohtet dávjá ovdan mitalusain. Keith Basso (1996) gii čállá Oarje Apache indiánaid mitalusaid birra Davvi-Amerihkás oaivvilda, ahte doppe lea njálmmálaš mitalusain vuobmi ásahit bistevaš čanastagaid olbmuid ja duovddaosiid gaskka. Jus olmmoš ii leat omd. láhtten rivttes láhkái, de bággejuvvo son iežas láhttema govahallat kritihkalaččat, ja dasto geahččalit buoridit dan. Basso oaivvilda ahte eamiálbmoga modealla mo mitalusat hábmejít Apache álbmoga duovdaga áddejumiid, lea maiddái seammás modeallan dasa mo mitalusaid doibmet hábmen dihtii Apache álbmoga áddejumiid iežaset birra. (Basso 1996: 40.)

Coyote álgoálbmogiin leat maiddái nana čanastagat olles duovdagii, mat bohtet fas ovdan sin mitalusain. Fikret Berkes (1999: 7) čuoččuha ahte Coyote álbmogat eai sirre ekologalaš beliid eret oskkoldatlaš, estehtalaš dahje sosiálalaš beliin. Mitalusaid bokte mánát ohppet moralalaš njuolggadusaid mat láidestit sin iežaset sosiálalaš ja ekologalaš oktavuodaide guldalettiin vuorrasut olbmuid máinnastemiid.

Lean dán kapihttalis digaštallan mo máhttofievrrideapmi dahkko boazodoalus. Guovllut, johtolagat, dálkkádagat ja siivvut bidjet dehálaš vuodu dasa maid olmmoš ferte máhttit hálldašit. Sii dovvdagohtet guovlluid dušše dan bokte ahte ieža leat doppe ja nu sii fertejit dovdat duovdagiid gos sin bearaš ja siida

³ čolgada

johtá. Dasa lassin go ohppet dovdat iežaset guovlluid, de fertejit maiddáai oahppat dulkot iešguđetge dilálašvuoda nu ahte sáhttet vánddardit maiddáai okto. Mánát fertejit iežaset vásáhusaid bokte oahppat vánddardit duovdagiin. Sii fertejit oahppat, dovdat ja deaivat, nugo oahppat johtit juohkelágán siivun, oahppat dovdat bohccuid luonddu juohkelágán dálkkádagain, oahppat dovdat man guvlui galgá mannat, dovdat bohccuid hámi. Mánát ieža ohppet dovdat ja deaivat go leat guovlluin ja go besset ieža oaidnit ja oassálastit dilálašvuodain. Sii ohppet mearridit iešguđetlágán dilálašvuodain. Daidda eai gávdno čielga njuolggadusat, muhto olmmoš ferte oahppat diehtit maid dahká go iešguđetlágán dilálašvuodat čuožžilit. Vaikke ii leat vásihan dan seamma dilálašvuoda dahje lea vuosttas geardi go vánddarda guovllus, de ferte máhttit dulkot ja mearridit dulkoma vuodul.

Mánna oahppá giela bokte gulahallat earáiguin, ja nu sáhttáge doaimmahit áššiid go nubbi neavvu. Gielas leat sierra terminologijja, sániid mearkkašumit, konnotašuvnnat ja čanastagat boazobargguide. Go máhttá giela mii guoská ere-noamážit boazodollui, de sáhttá doaimmahit bargguid nuppi njálmmálaš neavvuma vuodul. Gielas, mii lea anus boazodoalus lea dárkilvuolta, ja dan oahppá go ieš lea boazodoalloguovlluin, bohccuid luhte ja muđui doaimmaheamen boazodoallobargguid. Boazosámiid máhtu sáhttá maiddáai govahallat ollislažžan, mii mearkkaša ahte ii sáhte buot áiggiid sirret máhtuid osiide omd. vuoiŋjalaš máhtu sirret eret ekologalaš máhtus. Vuoiŋjalaš máhttu sáhttá baicce leat oassin ekologalaš máhtus. Mánna sáhttá oahppat dovdat máilmmi mas vuoiŋjalaš bealit leat čatnasan duovdagii.

6 Sihkkarastit máhtuid sirdima

Nissonolbmot leat boazodoallobearrašiin sii geat leat mánáiguin eanemus ovttas sihke ovdal skuvlavázzima ja skuvlaváccidettiin. Mánát leat dasto ollu etniid hálddus oahpaheami dáfus go eanaš áhčit leat guodoheamen ealu. Eatnit váldet mánáid mielde siidadoallobargguide. Muhto nissonolbmuin leat maiddái báike-doallobarggut, ja mánát dasto oahpahunvuođit maiddái daid bargguide go leat skuvlavázzit. Nissonolbmuin leat alddiineaset boazodoallomáhtut jus ieža leat bajásšaddan doppe, dahje leat ollesolmmožin oahpahallan boazodoallobargguide. Go sis alddiineaset leat vásáhusat boazodoalus, de dihtet maiddái maid mánát dárbašit oahppat go galget boazodoalus birget. Boazodoallu leage viiddis doaimma, mas leat mánggalágán barggut ja nu maiddái šaddet mánggalágán máhtut. Muhto servodagas soitet leat váilevaš dieđut das, mii oppalaš boazodoallu lea, ja erenoamážit das makkár máhtut gáibiduvvojit jus doppe galgá birget buoremus lági mielde.

Boazodoalu máhttofievrrideapmi spiehkasta luohkkálanja oahpahasas go dasa gáibiduvvo ahte olmmoš geavaha buot áiccuid jus galgá sáhttit čoavdit áššiid. Nuppi olbmo čilgemat eai leat dasto doarváid jus mánná galgá ieš sáhttit čoavdit áššiid okto. Mánná ferte leat ieš oassálastimin doppe gos boazodoallu doaimmahuvvo lunddolaččat. Nuppiin sániiguin daddjon, ollu osiin boazodoalu oahpus ferte mánná ieš leat doppe ollislaččat, ja nu beasságe dovdat gorudis mii gáibiduvvo go galgá doaimmahit bargguid.

Sámi almmolašvuodas lea šaddagoahtán eanet sáhka árbevirolaš máhtuid birra. Boazodoallomáhtut leatge dehálaččat ja dárbašlaččat jus boazodoalu galgá sáhttit fievrridit ekologalaš bistevašvuoda vuodul. Jearaldat lea mo otná dilis máhtuid sáhtta áimmahuššat go máhttofievrrideapmi ii leat šat seamma lunddolaš ja diehttalas go ovddit čuohtejagi gaskkamuttus. Dalle lei biras mánáid skuvla, gos boarrásut fuolkkit doibme oahpaheaddjin. Odne šaddet mánát oahppat skuvlamáhtu, mii sihke oahpaheami bokte ja sisdoalu dáfus spiehkasta árbevirolaš vuodđoaláhusaid oahpaheamis.

Mun guorahalan dán kapihttalas álggos vuos makkár áddejupmi otná servodagas lea boazodoallomáhtui. Dasto árvoštalan manne lea dehálaš boazodoallomáhtu seailluhit ja ovddidit. Loahpas guorahalan vel mo sáhtta sihkkarastit máhtu fievrrideami maiddái boahttevaš buolvvaide.

Boazodoallomáhtu ipmárdus

Skuvllaid ja eará almmolaš ásahusaid diehtu boazosámiid birra lea mealgat muddui ovttaskas olbmuid duohken. Sivvan dasa lea, go skuvllain ii leat leamaš

vierrun oahpahit máhtuid birra mat eai gávdno girjjiin. Dábálaš skuvlaoahpahuš lea juhkkojuvvon fágaide ja nu spiehkastage boazodoalu oahpaheamis. Boazodoalu oahpahuš ii leat juhkkojuvvon fágaosiide. Giella oahpahušvuo omd. gápmasiid neaskkidettiin. Jus skuvllas unnán oahpahušvuo árbevirolaš máhtuid birra, de unnu servodaga ipmárdus dasa mii árbevirolaš máhttu lea, mo dat oahpahušvuo ja mo dat spiehkasta skuvlamáhtus.

Máret Ánná mielas lea servodagas dávjá ovttageardánis oaidnu dasa mii boazodoallu lea. Dávjá lea oaidnu ahte boazodoallu lea dušše gárddástallan. Máret Ánná oaivvilda ahte skuvlagirjjiid ii heive váldit mielde boazodoallobargguide. Son oaivvilda ahte mánát de seaguhit daid oahpuid go eai nagot oktanagas buot oahppat. Máret Ánná muitala mo girjjiid sáhttet sollet mánáid eret boazodoallobargguin:

Álggos lei nu ahte mánát ožžo váldit mielde girjjiid. Mun logan maid dat ohppet, eai dat goit astta mu gullat. Boazodoallu lea álohii gehččojuvvon, mu ipmárdusa mielde, ahte dat ii leat eambbo go gárdde luhte. Don čuoččut gárdde siste, luite ealu, eallu manai, ja olbmot vuoddjájedje skohteriiguin maŋŋái. Jus don nie jurddašat, ná gal dat lea oppa álkes eallin. Ii das leat mihkkege, eai leat namahusat eai mastige. Ná nie gal lea oppa álki. Orro hui álkes eallin, muhto dat ii leat nie.

Go mun jearan Máret Ánnás, ahte lea go skuvllas dakkár ipmárdus ahte buot boazodoallobarggut dáhpáhušvet gárddis, de son vástida ná:

Mun jáhkán dat ii leat dušše skuvllas, muhto oppa servodat mii geahččá dieinna lágiin. Boazodoalu leat geahččan, na goittotge dán rádjái, go maŋggas leat dadjan munnje, ahte maid jur doppe čuožžut dušše áideguoras, maid doppe, mánáid vel váldit mielde. Dat gii dadjá nu, ii vissa jurddaš gal nu guhkás. Mun láven jurddašit ahte jus servodagas lea diekkár jurdda, de lea ávccá boastut ipmirdeamen. Doppe lea nu ollu maid don galggat oahppat. Don it sáhte it lávvuige mannat, guovlalat sisa ja dadjat dá lea dušše lávvu. Das leat nu ollu namahusat go don guovlalat lávu sisa. Ja maid don jáhkát doppe boazobarggus, maid don galggat albma láhkái oahpahit, nu ahte ipmirda nubbi sápmelaš maid don meinnet.

Dás boahťa ovdan, ahte skuvla fievrirda dieđuid ja máhtuid mat eai ovttastahtto boazodoallomáhtuiguin. Sáhtta gal jearrat manne skuvllas, mii galggašii speadja-lastit buot beliid servodagas eai leat dieđut mat heiveše oktii boazodoalu oahpahemiin ja máhtuiguin?

Skuvla- ja árbevirolaš máhtu ruossalasvuodát

Svein Mjaatvedt (1988: 52) čállá mo skuvla sáhtá leat roassun sámi servodahkii, jus dat ii leat vuodđduvvon sámi kultuvrii. Jus dáčča skuvlaminstara fievrrida eahpekritihkalaččat, de áitá dat sámi kultuvrra. Nuppe beales jus skuvlla sisdoallu huksejuvvo sámi kultuvrra vuodul, de lea ballu ahte sámit eai oaččo dan gelb-bolašvuoda maid dálá servodat gáibida. Ruossalasvuodát čovdojuvvojit buoremusat jus skuvla govččašii daid dárbbuid maid sámi servodat dárbbáša odne ja boahhteáiggis. Dasa gáibiduvvo čiekŋalis guorahallan.

Vuokko Hirvonen (2003) guhte lea dutkan mo skuvlareformma 1997, mas sámit ožžo sierra oahppoplána lea váikkuhan oahpahussii. Son lea gávnahan, ahte mángga oahpaheaddji mielas sámi mánát ja nuorat ohppet buoremusat barggu čađa ja skuvlaseinniid olggobealde. Muhto váttisvuohta lea luohkkálanjas vuolgit olggos go skuvladiimmut leat ordnejuvvon 45 minuhta oahppodiimmuid ja fágajuogu mielde. Dasa lassin lea oahpaheddiin maiddá váttisvuohta guoddit ovdde diehtjuohkinrolla. (Hirvonen 2003: 116–123.)

Ruossalasvuodát skuvlla ja sámi árbevirolaš máhtuid háhkamis, maid Mjaatvedt namuha dás bajábealde, orrot ain odne leat duohtavuohtan vel daid guovlluinge gos Sámi oahppoplánat doibmet. Mikkel Nils Sara (2003b) oaivvilda, ahte servodagas odne leat stuorra vuordámušat, ahte skuvla galgá oahpahit árbevirolaš máhtu, muhto skuvlla ii leat dasa gárvvis. Son čállá:

Ruovttu oahpahanáigi ja -vejolašvuohta lea oaniduvvon, ja seammás maiddá leat lassánan bearrašat main eai leat váhnemat ruovttuin barggus beivviid. Nu jorret skuvlla oahpaheapmái eanet vuordámušat ja ođđa ovddasvástádusat, ja dasa gullá maiddá árbevirolaš sámi máhtuid oahpaheapmi. Muhto go skuvla ii leat ovdal dárbbahan diein beroštit, de leat sámi árbevirolaš máhtut dán áiggi skuvllain guhkin eret gárvvisin lámhččojuvvon dieđut ja máhtut. Skuvlii dat leat ođđasat, go skuvllas leat iežas oami oahpahan- ja máhttoárbevierut.

Seammás lea nu ahte árbevirolaš sámi máhtut leat ain sadjosis ja anus muhtun oasi váhnemiin, ja erenoamážit goit boarráseappuin. (Sara 2003b: 123.)

Jearaldat lea maiddá, ahte lea go skuvllas oba vejolašvuohtage alddis okto oahpahit mánáide árbevirolaš máhtu. Vaikke skuvllas sáhtašii leat vejolaš oahpahit, de badjána dattetge jearaldat man muddui skuvla sáhtá dan dahkat. Árbevirolaš máhttu, nugo boazodoallomáhttu lea earalágán go skuvlamáhttu. Nugo Hirvonen lea fuomášahtán, ahte skuvlla ii leat luvven eret oahppodiimmuin ja fágajuoguin, de lea juo dat iešalddis hehttehussan árbevirolaš oahpaheapmái. Dieđu ollislaš-

vuolta lea árbevirolaš oahpaheami dovdomearka, ja jagiáiggjit stivrejit mealgat muddui goas makkárgé barggut sáhttet dahkkot.

Árbevirolaš máhttofievrrideapmi spiehkasta vuđolaččat pedagogalaš ideálain maiguin mánná deaivida skuvllas. Mánát ožžot vuđolaš čilgehusaid árbevirolaš máhttofievrrideamis dasa maid dárbbasit diehtit, ja dasa lassin movttidahttojít jearahallat jus lea juoga maid eai ádde. Meahccealáhusas lea olmmoš dávjá okto, ja muhtun áigodagain lea guhkkín eret eará olbmuin. Oahppat okto čoavdit váttisvuđaid lea dárbbaslaš jus galgá birget. (Jernsletten 2000: 106–107.)

Bjørn Bjerkli (1999) árvvoštallá mo árbevirolaš máhtu berre oaidnit. Son oaivvilda ahte mii fertet áddet árbeviero dakkárin mii lea vuodđuduvvon geavatlá doibmii, ja mii čatná olbmo ja luonddu oktii áiggi badjel. Nu árbeviero ii sáhte oaidnit páhkkan, mii fievrriduvvo buolvvas bulvii. Muhtun láhkái ii leat dát máhttu fievrriduvvon obanassiige. Máhtut leat baicce geažos áigge heivehuvvon daid dilálašvuđaide gos olbmot geavahit eatnama ja luondduvalljodagaid. Jus olbmuin váldojit eret vejolašvuđat geavahit luondduvalljodagaid, de geavahanáddejupmi nohká, nu ii leat šat joatka árbevirolašvuđas. (Bjerkli 1999: 209.)

Mun lean ovttaoavilis Bjerkliin, ahte árbevirolaš máhtu ii sáhte oaidnit stáđásmuvvan máhtun, muhto lea baicce máhttu mii rievdá. Go dilálašvuđat rivdet, de ovddeš máhttu ođásmuvvo ja heivehuvvo ođđa dilálašvuđaide. Nugo eará álgoálbmogat, geat ellet árbevirolaš boazodoaluin ja bivdduin árktalaš guovlluin gos leat buollašat, de leat maiddái sápmelaččat háhkan bivuid maiguin bivvet. Ođđa vuogit mo birget badjánit dađi mielde go dilálašvuđat rivdet. Go omd. muhtaskohter váldui atnui, de nuvttohat eai leange álo šat nu vuohkkasat. Muhtaskohter bossu liegga áimmu vuojedettiin, ja nu njusketge nuvttohat. Muhto olbmot leat dasage gávdnan čovdosa. Mánnggas leat goarrugoahtán njunehis nuvttohiid mat leat heivehuvvon skohtergápmagiid sisa, ja nu juolggjit bissot sihke goikkisin ja liekkasin.

Go geahččá mo ovddeš áigge árbevirolaš máhtut fievrriduvvojedje boazodoalus ja buohtastahtá dan otná diliin, de sáhtá buorebut áddet mii odne gáibiduvvo máhtuid seailuheapmái.

Mánáid oassálastin ollesolbmuid bargguin

Ellon-Gáren gullá dan bulvii geat orro gođiin čađat ja nu šaddege ovtastallat ollu ollesolbmuiguin go čoahkkanedje goahtái. Doppe buohkat gárte leat njunnálagaid. Son gulai maid ollesolbmot ságastalle, ja oassálasttii ovttas báikki ja siidda olbmuiguin beaivválaččat ja lei mielde bargguin. Ellon-Gáren muittaša mo son geahččálišgođii duddjot. Son muitala:

De lei geassi ges, eadni lei goarrumin čázehiid, na mun dat gal maid geahččalan goarrut čázeha. Ále fuola, mun gorrón gápmaga. Gáma

goit šattai mu iežan mielas. Mun hirbmadit fanahallen. Dál mun jurddašin, mo son dát lea go mun dán geahččalan duogŋat, makkár dat šaddá, in mun nuppi gápmaga astta goarrut. Mii bat dal leaččai, dalle mun čuhppen ráiggi dasa, ja de mun dugŋen dearesduogŋasa dasa. Čuhppen jorba ráiggi maŋŋegeahčái. Šattai stuorra ráigi, ja mun bidjen dearrásiid guovttebeallái, ja de dugŋen birra. Na, dat han gal šattai duogŋasgáma. Álggos mun geahččalin geađggi vuostá ruvvet, muhto ii han dat ráigánan dainna. Dalle mun skárriin čuhppen. Vare dál ain livččii dat oaidnit. Viššal mun ledjen, ja suonaid mun lávejin botnit hirbmadit, mun ledjen hui suotnabodni šaddan. Ja skuvlaáiggi botnen suonaid hirbmadit.

Gáren lea čuvvon mielde mo su eadni lea gorrón gápmagiid, ja oaidnán velge go lea duogŋan gápmagiid. Mánáid ovtastallan ollesolbmuiquin mielddisbuvttii ahte ollesolbmuid barggut šadde mánáid stoagusin. Erohus ollesolbmuid bargguid ja mánáid stoahkama gaskka ii leange stuoris. Stoahkan vuodđuduvvui ollesolbmuid beaivválaš bargguide, ja nu joraige stoahkan barggu guvlui. Nugo Gáren, gii ráiggi suohttasa dihtii gápmaga vai beassá geahččalit duogŋat nugo lei oaidnán ollesolbmuid dahkamín.

Anton Hoëm (1976b) čálláge ahte mánáin árbevirolaš sámi boazodoallobirrasis lei lahka gullevašvuohta ollesolbmuid máilbmái. Mánáin ja ollesolbmui lei oktasaš latnja sihke beaivet ja ihkku, ja bargu ja stoahkan dáhpáhuvai oktasaš sajiin. Stoahkama lei váttis oaidnit eará go bargoráhkaneapmin dahje eaŋkilis bargovuohkin. Hoëm oaiuvvilda ahte odne go mánát bajásšaddet giliin, de sii ohppet dušše bohcco ja boazodoalu birra váhnemiid ságastallamiid bokte dahje váhnemiid ja eará boazosámiid ságastallamiid bokte. Sii eai šat bajásšatta árbevirolaš eallinvuohkái man ala árbevirolaš doaibma lea huksejuvvon. (Hoëm 1976b: 197.)

Antropologa Robert Paine (1994) guhte vuosttas geardde čuovui boazosápmelaččaid mielde 1950-loguin, čujuha Nils Isak Eirai guhte mitala mo mánát ovddeš áigge oassálaste buot boazodoalu bargguin. Dalle lei maid vejolašvuohta árvvoštallat mánáid seamma árvomihtuid vuodul go ollesolbmuid, mii guoskkai návccaide dahje návccahisvuodaide bargat bohccuiguin. Maŋŋá go 9-jagi skuvla bođii 1960-logu gaskkamuttus, de seamma árvomihtut eai sáhttán šat geavahuvvot. Rievdadus lei roassun boazodollui go bearašeallin fertii heivehuvvot eanet skuvlajahkái go boazodollui. Boazodoalu máhttoeavttut leat eatnama ja guohtuma rievdadusat birra jagi, áiggiid ja dálkkiid mielde. Dasa lassín ferte dovdat ealu láhttema ja ovttaskas bohcco iešvuodaide nugo neagu, agi, sohka beali ja dábiid. (Paine 1994: 149.)

Otná dilis ii leat olles bearaš čoahkis beaivválaččat. Váhnemat, áhkut, ádját, fuolkkit, reanngat, biiggát ja mánát eai leat šat odne njunnálagaid. Stuorra dálut gos leat ollu lanjat addet vejolašvuodaide bearraša miellahtuide sierranit. Fuolkkit,

siidaguommit ja muđui olbmot geat bohtet guossástallat eai dárbbas deaivvadit buohkaiguin. Mánát sáhttet leat sierra lanjain gos sii buđaldit, nugo omd. gehččet tv ja spellet dihtoriin. Nu massetge mánát ovtastallama ollesolbmuiguin. Sii eai gula siidaságaid omd. mo guohtumat leat, ja mii muđui dáhpuhuvvá boazodoalus.

Boazodoallomáhttu lea mánggabealat, ja okta oassi gullá čavgadiet nuppi oassái. Birgen boazodoalus gáibida dasto máhtuid mat gullet dan báikedollui ja siidii gos máná bearaš lea. Nugo ovdal juo daddjon, de leat mánát eanaš áigge báikedoaluin ovtas etniideasetguin. Mánáin lea dasto vejolašvuohta oahppat daid bargguid mat dohko gullet. Muhto dasa gáibiduvvo ahte eatnit bidjet návccai-deaset oahpaheapmái, mii ii leat odne nu álki go mánáide leat nu ollu eará asttuáiggefálaldagat maiguin gilvalit.

Boazodoalu iešvuodát

Boazodoalus gáibiduvvo ollislašvuođa máhttu siidda birra gosa olmmoš gullá, muhto dát máhtut sáhttet maiddá geavahuvvot eará siiddain. Boazodoallomáhttu leage vuolggahuvvon boazodoalu doaimmas, ja nu leatge oktasaš máhtut siiddaid gaska. Muhto leat maiddá erenoamášvuodát siiddain. Ovdamearkka dihtii leat eatnamat ja johtolagat iešguđetge láchkai ja nu gáibiduvvojit dasa nammaijadieđut.

Paul Connerton (1989) juohká máhttoáddejumi guovtti oassái, nammalassii *incorporating practice* ja *inscribing practice*. *Incorporating practice* dahje inkorporerejuvvon máhttu lea olbmo gorudis, mii mearkkaša ahte olmmoš guoddá ieš dan máhtu. Dan ii gávnna girjjiin nugo *inscribing practice* dahje čálijuvvon máhtu, mii lea vurkejuvvon girjjiide dahje vurkejuvvon eará láchkái nu ahte dan sáhttá viežžat vuorkkás. (Connerton 1989: 72.)

Eanaš oassi boazodoallomáhtus fievrrijuvvo inkorporerejuvvon máhtu bokte. Vuosttažettiin leat váhnemat geat juhket dieđuid mánáidasaset. Molsun geavtlaš oahpaheamis teorehtalaš oahpahussii skuvllas, sáhtašii muhtun láchkái gohčoduvvot máhttofievrideami molsumin, go skuvla geavaha girjjiid ja dihtora háhkan dihtii dieđuid, ja nu šaddáge ollu oahppan dáhpuhuvvat čállojuvvon dieđuid bokte (Joks 2000: 21).

Inkorporerejuvvon máhtu dovdomearka lea improvisašuvdna. Go diehtu molsašuvvá njálmmálaš árbevierus čálalaš árbevrrui, de diehtu massá dávggasvuođa. (Connerton 1989: 75.) Boazodoallomáhttu lea juohke boazosámis, ja eanaš oasi máhtus leat sii oahppan earáin ja iežaset vásáhusaid bokte. Sii fievrredit dan fas viidáseappot, muhto dat ii álo dárbbas muitaluuvvot dahje oahpuhuvvot nugo sii leat dan gullan ja oahppan. Sii sáhttet fas heivehit máhtuid iežaset guovlluide ja olbmuide. Nu sáhttáge dieđuid ealáskahttit ja dahkat daid gelddolažžan ohppiide. Olbmuide bohtet millii sihke duohta dáhpuhusat ja muittut go leat dan guovllus gos dáhpuhus lea leamaš, dahje go lea guovllus gos dáhpuhusa birra lea muitaluuvvon.

Boazodoallomáhttu lea árbevirolaš máhttu ja nu sáhtta diehtit ja áddet daid iešvuodaid birra dan bokte maiddá. Jearaldat lea, mo boazodoallomáhttu sáhtta fievrredit otná dilis go mánát leat enaš áigge skuvllas. Naba skuvla, maid sáhtta dat oahpahit boazodoalu mánáide?

Skuvlodoaimma árbevirolaš máhttu oahpaheamis

Boazodoalu servodat lea odne nannosit čadnon njuolggadusaide mat leat muđui servodagas. Nugo váhnemat ja mánát fertejit vuhtiiváldit skuvlavázzima. Muhto maiddá skuvladili lea vejolaš heivehit nu ahte boazodoallomáhttu ii hávka, muhto baicce oaččuhit dan oidnosii ja sihkkarastit ahte dat oahpahuvo.

Skuvllas hárvánit mánát doaimmahit barggu, dan sadjái go oahppat fuomášit bargguid mat galget čovdojuvvot. Seammás lea álkit muitit goas barggut galget dahkkot go dan ahte ieš mearridit maid galgá bargat ja goas bargu buoremusat sáhtta dahkkot. (Hoëm 1976b: 142.) Lea oalle čielggas ahte skuvla ja boazosámi servodat fertejit gulahallat ja searválagaid gávdnat čovdosiid dasa mo sihkkarastit ahte boazodoallomáhttu fievrreduvvo. Skuvladutkamuš maid Hirvonen (2003) lea čadahan, čájeha ahte otná sámi skuvllat eai riehta bastte fievrredit árbevirolaš máhttu. Hirvonen oaivvildage ahte máhttu sáhtta fievrredit eará sajiin go skuvlla seinniid siskkoalde. Son čállá:

Diehtu ja máhttu eai leat čadnon beare skuvlla várás skuvlejuvvo ámmátolbmuide, oahpaheaddjiide, muhto maiddá earát sáhttet dan hálddašit ja gaskkustit. Dát viiddida maiddá oahppanoainnu, ahte skuvlla olggobealde lea vejolaš oahppat ja maiddá oahppanbiras oažžu viidásut mearkašumi, go mannat skuvlla seinniid olggobeallai. (Hirvonen 2003: 46.)

Hirvonen oaivviliid vuodul lea navdimis ahte skuvla ii dárbašivčče geavahit dušše iežas ásahusa oahpaheami oktavuodas, muhto sihke oahpaheapmi ja oahpaheaddjit sáhttet leat skuvlla olggobealde. Go guorahallá mat árbevirolaš máhttu iešvuodat leat, de orro leamen dadjat juo veadjemeahtun vuordit ahte skuvla okto galgá sáhttit fievrredit nugo omd. boazodoallomáhttu mii gullá árbevirolaš máhtuide. Sáhtta gal osiid boazodoalus oahpahit, nugo giela, bohcco birra, eatnamiid birra ja duddjoma. Muhto maiddá ollu dáid namuhuvvon osiin gáibiduvvo, ahte oahpaheapmi dahkko dan lunddolaš birrasis. Nugo mun lean dás ovdal čujuhan, de maiddá boazodoalu giela sáhtta leat váttis oahpahit eará sajiin go doppe gos barggut doaimmahuvvojit.

Boazodoalu oahpaheami mánggabealatvuodát

Boazodoallu lea árbevirolaččat oahpahuvvon barggadettiin dalle go lea leamaš lunddolaš dan dahkat. Oahpaheapmi lea oassin beaivválaš barggus. Dan oahpaheami ii dárbbáš plánet ja dasa ii dárbbáš ráhkkanit sierra, nugo maid ja mo oahpahit. Ráhkkanepmi gullá lunddolaččat oahpaheapmái, omd. ovdal go duddjogoahhtá, de ferte vuos ávdnasiid háhkat. Vuokko Hirvonen (1998: 154) govahallá mo nissonolbmot geat bivttastedje olles bearraša, fertejedje dovdat luonddu molsašuddama, ávnnastanbáikkiid já ávnnastanáiggiid. Dás oidnoge man ollu sierralágán máhttu dárbbášuvvo maiddái duddjomii, go dan geahččá ollislaččat. Olmmoš guhte ávnnasta ieš, ferte maiddái dovdat bures luonddu iešvuodaid.

Go Ingá oahpaha Aillo gámasuinniid dikšut, de son muitala maiddái fearániid su mánnávuodas. Nu Ailo barggadettiin oahppá mo su máttut barge ovddeš áigge, ja nu oahppá maiddái lagašbirrasa historjjá, fuolkevuoda birra ja mo áigi lea rievdan ovddežis otnáži. Ingá muitala Ailoi divššodettiin gámasuinniid:

Lávii dološ áigge go soames boahhtá ja lea suinniiguin bargamin, dat čohkkeda veahkkin bargat. Dalle lei ovtastallan earáiguin dehálaš. Dat hupme ja barge. Dološ olbmot eai golahan áiggi čohkkát ja geahččat ahte nubbi bargá.

Gámasuoidnedikšuma oktavuodas oahppá Ailo maiddái mo ovdalis áigge Sámis sáhte veahkkálagaid nuppiiguin bargat.

Gunvor Guttorm (1996) lea guorahallan mo studeanttat Sámi allaskuvllas veardidedje duodjeoahppama skuvllas ja árbevirolaš oahpaheami maŋŋá go ledje beassan geahččalit oahppat duddjot eallilan olbmuid luhtte. Son čállá mo studeanttat veardádalle:

Go lea okta gean luhtte lea, ja erenoamážit nugo dát studeanttat ledje eallilan duojáriid luhtte, de namuhit maid studeanttat ahte go čohkká duojáriin, bohte sáгат eallimis ja eallinvuogis ja sii ožžot lagat oktavuoda birrasii mas duodji doaibmá. Go jerren mii lea erohusaid skuvlla duodjeoahpahusas ja das maid dál ledje vásihan, de lei justa lagašvuohhta geahčastahkii (perspektiivii) masa buohkat čujuhedje. Oahppanáigi oanui maid go besse leat ovtas bagadalliin. (Guttorm 1996: 8.)

Dás boahhtá ovdan ahte Sámi allaskuvlla studeanttat oaivvildedje, ahte duddjodettiin sii besse oahppat eallima ja eallinvugiid birra go ledje oahppamin duddjot árbevirolaš málle mielde. Guttorm sániid mielde, studeanttat vásihedje ahte eallilan duojárat sáगतalle maiddái eará go dušše duddjoma birra. Árbevirolaš máhtu dovdomearka leage holistalašvuohhta, dainna mearkkašumiin ahte máhttu ii dárbb-

baš juhkkojuvvot sierra fágaosiide. Duddjodettiin sáhttá oahppat maiddá eará beliid nugo omd. vuoinjalaš áššiid.

Dás boahtáge bures ovdan mo árbevirolaš máhttu oahpahuvo. Dasa lassin go dihto bargu oahpahuvo, de sáhttet seammás maiddá eará áššit guoskkahuvo, ja nu maiddá oahppis lea vejolaš oahppat eará beliid go dan guoskevaš barggu. Mánáid váhnemat, áhkut, ádját ja eará fuolkkit šaddetge dehálaččat oahpahemis. Muhto lea unnán sáhka almmolaččat, mo sin máhtuin sáhttá ávkkástallat go boazodoalu boahtteáigge birra digaštallojuvo.



Govva 4. Berit Sara Turi ja Inger Berit Martine Buljo.

Máhtu dehálašvuolta boahttevaš boazodoalu bastevašvuhtii

Nugo ovdal daddjon, de lea etniin dehálaš doaimma máhttofievrrideami okta-vođas go mánát leat eanaš báikedoalus skuvlaváccidettiin ovttas etniideasetguin. Dalle šaddáge dehálaš áimmahuššat nissonolbmuid máhtuid boazodoalus, ja geavahit daid riggodahkan mánáid oahpaheamis ja máhtuid fievrrideamis. Máhtu bohtet fas ávkin vuosttažettiin boazodoalu boahtteáigái, ja dasto árbevirolaš máhtu oppalaš áimmahuššamiidda.

Skuvllas leat ráddjehusat dasa maid bastá oahpahit. Oahpaheaddjit leat čadnon ásaheamis main leat sierra struktuvrrat, ja skuvlaplánat eai soaba buot áiggiid oktii árbevirolaš máhtu oahpahemiin. Skuvllas leat maiddá dihto áiggit goas maid galget lágidit ja bargat, nugo oahppoplánat mat geatnegahttet vissis oahppama, mas leat eará go árbevirolaš máhtu nugo ráhkkaneamet eksámeniidda mat gáibidit maiddá earálágán gelbbolašvođaid.

Skuvlaoahpaheddiin lea alddiineaset skuvlamáhttu man mielde sii oahpahit. Sii eai leat vuosttažettiin doppe gos árbevirolaš máhtu doaimmahuvvo. Dan sivas go árbevirolaš máhtu rievda iige leat stáđasmuvvan máhttu, de leat sii geat čadat doaimmahit boazodoalu bargguid geain lea máhtu áimmuin, dahje nuppiin sániiguin daddjon, sis lea máhtu gorudis. Máhtu ovdanbuktímii ii dárbbas ollu ráhkkaneapmi, go dat lea iešalddis lunddolaš oassi bargguin. Boazosámit leat ieža mánnán oahpahuvvon dainna lágiin, ja nu sii maiddá fievrridit dieđuideaset viidásut sullasaš vugiid mielde.

Sii geat ieža leat boazodoalus, oidnet maiddá buorebut maid mánná dárbbasa máhttit go galgá birget boazodoalus. Eatnit geat leat mánáiguin olles áigge, dihtet maiddá bures maid mánát hálddašit, maid eai hálddaš, ja maid berreše eanet oahppat. Dasa lassin dovdet sii maiddá máná luonddu, mii maiddá lea mávssolaš árbevirolaš oahpaheamis. Boazodoalu árbevirolaš máhttosirdima dovdomearka lea váldit vuhtii máná iežas beroštumiid, ja nu biddjo dat vođđun maiddá oahpaheapmái.

Árbevirolaš máhtu oahpaheami ovddasvástáduš ii sáhte ollásiidda biddjot skuvlii, go diehtá ahte lea veadjemeahttun oahpahit skuvllas buot beliid. Ráddjehusat leat mánga ja daid lea dehálaš oažžut ovdan jus lea sáhka sirdit árbevirolaš máhttooahpaheami skuvllaide. Dalle lea dehálaš sihke diehtit ja ságastallat ráddjehusaid birra.

Árbevirolaš máhtu oinnolašvuolta ja viidodat

James Karlsen (2004) lea guorahallan Eanadoalodepartemeantta ovddas mo prošeavttat nugo eatni-máná-oahpaheapmi ja nissonfierpmádagaide ásaheamet ja doarjagat lihkestuvve. Jagiin 1999 rájes gitta 2004 rádjai lei biddjon 5,4 mill kr ruhta dáid doaimmaide. Guorahallan lea geahčadan raporttaid, maid nissonolbmot

leat čállán proševttaideaset vuodul. Raporttat duodaštit ahte oahpaheapmi lea dahkkon, muhto unnán boahdá ovdan oahpaheami kvaliteahta birra, oaivvilda Karlsen. Guorahalli oaivvilda, ahte oahppu bissu ovttaskas báike- ja siidadoaluid siskkobealde. Mánná oahppá, muhto máhttu ii boađe ávkin muđui boazodoallo- ja stuorraservodahkii. (Karlsen 2004: 30.)

Eatni-máná-oahpaheami proševtta sáhtta oaidnit inkorporerejuvvon geavattalaš máhttofievrrideapmin. Árbevirolaš máhttu lea sirdašuvvan buolvvas nubbái bearraša siskkobealde, muhto lea leamaš servodaga oktasaš máhttun maiddá. Dattetge sáhttet olbmot geat eai dovdda árbevirolaš máhttofievrrideami proseassa eahpidit ahte bearrašis oahpahuvvon máhtut bohtet ávkin viidábut servodahkii. Connerton (1989) oaivvilda ahte čállon diehtu biddjo vuorkái. Inkorporerejuvvon máhttu ii fidne čállon dahje earáládje vurkejuvvon hámis. Čálalaš máhttu, man árvu bajiduvvo, gohčoduvvo servodaga oktasaš máhttofievrrideami vuogádahkan. Muhto Connerton oaivvilda, ahte lea boastut vuolidit inkorporerejuvvon máhttu go das lea sihke muitu ja dat bisuhuvvo maiddá. Juohke joavku diehtá bures mo ovdeš máhtut bisuhuvvojit. Nu leage kultuvrralaš máhtus “njoahcivuohhta”, dainna mearkašumiin ahte máhttu doalahuvvo guhká go sirdašuvvá nuppis nubbái. (Connerton 1989: 102.)

Sáhtášii govahallat mo eatni-máná-oahpaheamis máhtut levvet viidát servodahkii ja šaddet oktasaš máhttun. Eadni oahpaha nieiddas goarrut čikŋanuvttohiid. Eadni lea dan oahppan fas su iežas eatnis. Ovdal go goarruba, de leaba váldán bohccos ávdnasiid ja dikšon daid goarrun láhkái. Oahpahettiin eadni lea čilgen nieidasis manne son goarru ná, iige eará láhkái. Son muitala, ahte sin bearrašis, sogas, siiddas, ii leat dáhpin goarrut omd. guhkesnjunat nuvttuhiid. Eadni namuha gean dahje geaid sogain lávejit nu dahkat. Go gápmagat leat gárvásat, de nieida čiŋada daiguin ja vuolga beassáziid áigge heajaide. Doppe son deaivá eará nuoraid. Oaidná guhkesnjunat nuvttuhiid, muitá maid su eadni lea muitalan. Heajain son deaivá nieidda, gii gullá seamma orohahkii go son ieš. Soai ságastallaba čiŋaid birra, mo leaba gorron, seammás go guktot oaidniba iežaska ja earáid čiŋaid. Soai leaba ovttaoavilis dasa, ahte sudno nuvttohat leat fiidnámusat, muhto soai fuobmába maiddá ahte muhtumiin earáin leat erenoamáš čappa hearvat maid soai ge sáhtášeigga geavahit iežaska nuvttohiidida.

Nieiddaguokta ságastallama sáhtta oaidnit máhttun mii sirdašuvvá, ii dušše bearraša siskkobealde, muhto go čiŋat geavahuvvojit servvoštallamiid oktavuodas de máhtut viidánit. Sáhtta maiddá dás imaštallat ahte lea go dákkár máhtus stuorát bisuheapmi go máhtus, mii livččii oahpahuvvon muhtun ásahusas ja man mielde buot livččii dahkkojuvvon ovttá láhkái? Lea go justa dat girjáivuohhta nugo omd. nuvttohat mat sáhttet gorrojuvvot mángga láhkái, mii doalaha sihke máhttu ja hutkáivuoda badjin?

Máhtu aktiivvalaš sirdin

Ođđaáigásaš mohtorfievrrut dagahit ahte mánáin ii gárta šat seamma lagasvuohta johtolagaide, eatnamiidda, váriide ja čáziide go ovdalaš áigge mánáin. Einar Bergland (2005) čálláge, ahte go olmmoš jođánit vánddarda luonddus, de sus lea unnán vejolašvuohta háhkat luonddus máhtuid ja govahallat čatnosiid. Nanu teknihka geažil olbmot eai šiehtadala duovdagiin ja dálkkiin seammaláhkái go boarrásut boazosápmelaččat dahke dalle go johte herggiiguin, vázze dahje čuige. (Bergland 2005: 152.)

Jens Ivar Nergård (1994) maiddái oaiivvilda, ahte go mánát ja nuorat leat eret boazodoalus, de ovddeš ásahuvvon máhttu eatnamiid, guohtuma ja ealu lihka-deami birra jávká boazodoallobirrasis siivvožit, muhto vissásit. Dađistaga bohtet ođđa buolvvat boazodollui geat eai hálddaš dán máhtu. Boazodoallu lea eallinvuohki, mas lea sierra máhttoárbevierru, nu ahte dat gii galgá boazodoalus birget ii sáhte beare rievádít dasa. Dat gáibiduvvo maiddái ahte olmmoš bajásšaddá dohko. Geahčastat, gullu ja giehtačárvvát hárbhallojuvvojit árrat, nu ahte boazodoalli sáhtá doaimmahit buot boazodoallobarguid. (Nergård 1994: 79.)

Odne lea deháleabbo go goassige ovdal ahte máhtut sirdojuvvojit dihtomielaččat. Muhto deháleamos lea, ahte mánát besset oassálastit boazodoallobargguin. Dalle boazodoallu ii boađe dan dillái maid Nergård einnosta, ahte máhtut jávket jus mánát ja nuorat eai oassálastte bargguin aktiivvalaččat. Nugo sihke Bergland ja Nergård oaiivvildeaba, de ođđa teknologijja ja mánáid unnit oassálastin boazodoalu beaivválaš bargguin hehte ovddeš máhttosirdinvuogi. Lea danne dehálaš gidet stuorát fuomášumi ođđa oahpahanvugiide. Ođđa teknologijja ii dárbaš buot áiggiid aivve jávkadahttit máhtuid, muhto dan bokte sáhtá maiddái ealáskahttit máhtuid. Odne lea GPS⁴ dovddus boazodoalus. Das lea navigerema vuogádat, mii čájeha guovlluid kárttaid, mat leat veahkkin olbmo dádjadeapmái. Leat dieđusge vuostebealit das maiddái, nugo ahte olmmoš sáhtá beare álkit luohttit teknologijji, ja jus dat ii doaimma soames áigge, de čuožžilit váttisvuođat. Muhto leat das maiddái buorit bealit mat sáhttet leat veahkkin máhtuid seailuheamis. Go GPS sáhtá čájehit guovllu johtolagaid namaid, de sáhtá dat doaimmat maiddái ávkin máhttobisuheami oktavuodas.

Manne seailuhit máhtu?

Máhttoseailluheami ulbmilin lea máhtuid bisuhit, ee. dan sivas go máhtuin lea ekologalaš ávki. Árbevirolaš máhtut, nugo boazodoalus, sistisdollet maiddái sosiála máhtuid, nugo omd. gulahallančehppodaga. Gulahallan lea maid birgema eaktun. Boazodoallu lea ealáhus mii gáibida máhtuid das mo earáid vuostá láhttet.

⁴ The Global Positioning System.

Jus buohtastahtta omd. byrokráhtalaš ásahusaiguin, de lea dieđusge dehálaš maiddá doppe gulahallat bargoguimmiiguin. Muhto bargu ii bisán jus buot áiggiid ii gulahala, go bargu lea dávjá juhkkjuvvon sierra osiide. Juohkehaš bargá iežas barggu, ja ii dárbbáš buot áiggiid čuovvot mielde maid earát dahket, dattetge áššit čovdojuvvot go ovttá olbmo bargu lea čadnon viidát vuogádahkii. Nu ii leat boazodoalus go doppe ferte olmmoš gulahallat vuosttažettiin siidda olbmuiguin ja kránnjiásiiddaiguin jus galgá lihkestuvvat dahjeba sáhttit ge doaimmahit boazodoalu.

Nils Oskal (2000) čuoččuha boazosámiid diehtit ahte olbmo ceavzin boazodoalus lea dan duohken man bures son gulahallá earáiguin. Vuoiggalaš-vuođain oaivvilduvvo ahte olmmoš gulahallá earáiguin, muhto olmmoš ferte gulahallat maiddá guovlluiguin, guohtumiiguin, johtolagain, guottetbáikkiiguin ja buot sajiiguin mat sáhttet oidnojuvvot bohccuid ruoktun. (Oskal 2000: 178.)

Boazodoallomáhtu sealluheami eavttut boahhteáiggis

Boazodoalus, sámi skuvllain ja sámi servodagas muđui berre árbevirolaš boazodoallomáhttu boahit eanet oidnosii. Boazodoallomáhtu árvvu ja dan sealluheami ferte vuos álggos oaččuhit almmolaš ságastallama dássái. Ii sáhte vuordit ahte máhttu otná dilis fievrriduvvo almmatge aktiivvalaš doaimma haga, ja danne ferte máhttofievrrideami problematihka loktet almmolaš ságastallama dássái. Vaikke boazodoallu bisuhuvvo mealgat muddui ovddeš struktuvrraid, nugo omd. guođoheami, johtima, ávnnasteami ja duddjoma vuođu, de leat doaimmat boazodoalu servodaga olggobealde mat sihke bákkuš ja maiddá eaktodáhtolaččat doalvvuhit mánáid eret ábevirolaš oahpuin. Skuvla lea dat ásahus masa maiddá boazosámi mánát eanemusat golahit ággiset ja nu maiddá fertejit dahkat.

Skuvla ja báikedoalut leat guovddázis boazosámemánáid eallimis ja fertejit danne leat guovddáš ásahusat go boazodoallomáhtuid fievrrideamis lea sáhka. Báikedoalut dihtet makkár oahpu mánát dárbbášit boazodoalus, maid skuvla ii sáhte diehtit. Dattetge lea skuvla maiddá geatnegahtton mánáide addit oahpu árbevirolaš máhtus, nugo boahť ovdan Sámi oahppoplánain. Go skuvllain ii leat dasa gelbbolašvuohta, iige skuvla oba sáhtáše ge oahpahit árbevirolaš vuogi mielde go dasa gáibiduvvo áibbas earálágán oahpahanvuohki, de báikedoalut galggašedje váldojuvvot mielde oahpahussii. Go skuvllas ja boazodoalus leat guovttelágán oahpahanvuogit, de daid erohusaid ferte váldit vuhtii oahpaheamis. Danne ii berre sáme- dahje stuorraservodat duvdit buot árbevirolaš máhttofievrrideami ságastallama skuvlaásahussii. Ságastallan ferte maiddá leat olles sámeservodagas, ja erenoamážit boazodoalu siskkobealde.

Go báikedoalut ožžot seamma árvvu go skuvllat máhttofievrrideami okta-vuođas, de ii berre skuvla leat dat ásahus mii bidjá vuođu boazodoallomáhtuid oahpaheapmái. Báikedoalut dovdet buoremusat mii galgá oahpahuvvot ja goas. Sii

dihtet ja dovdet mánáid máhttováilevašvuodaid, ja nu sáhttet ge oahpahit dan vuodul. Árbevirolaš oahpaheami dovdomearka lea ge ahte dilálašvuodát, eai ge ovddalgihtii ráhkaduvvon plánat, bidjet vuodu oahpaheapmái. Jus árbevirolaš máhtu ja dan oahpaheami váldá duodas, de ferte dasa ráhkkanit eará láhkái go čavga plánaid ja áigerámmaid vuodul. Ráhkkanepmi sáhtta leat bargguid vuodul. Boazodoalus leat vissis barggut mat galget dahkkot, ja ráhkkanepmi sáhtta dahkkot daid vuodul. Skuvla sáhtášii dasto iežas plánaide váldit mielde maid mánát galget oahppat geavatlaš bargguid oktavuodas. Nu šattašii skuvla geahččalit váldit vuhtii boazodoalu oahpaheami ja atnit das ávkki, dan sadjái go odne dávjá gullo, ahte váhnemat fertejit oahpahit maiddái skuvlabargguid go mánát leat skuvllas eret oassálastimin ealáhusbargguin. Boazodoalu árbevirolaš máhttu, nugo eará árbevirolaš máhtut eai adno árvvusin ovdal go sámi servodat ieš duostá luvvet boazodoalu oahpaheami eret skuvllain ja addit oahpu árbevirolaš vuogi mielde. Árbevirolaš vuogi mielde sáhtta oahpaheapmi lihkostuvvat buorebut go skuvla-lanjain. Olmmoš muitá buoremusat go ieš lea doppe gos máhttu lunddolaččat lea. Go dalle son beassá sihke oaidnit, gullat, dovdat ja geahččalit bargat, ja geavahit buot dovdagiid.

7 Loahppasánit

Boazodoallu lea eallinvuohki mas dávjá olles bearaš oassálastá. Máhtut bisuhuvvojit nu guhká go boazodoallu lea doaimmas, ja mánát besset leat ieža mielde oassálastimin doaimmain. Gitta 1900-logu gaskkamuddui lei dábálaš ahte mánát ohppe lunddolaččat go johte váhnemiid mielde, ja oassálaste maiddái beaivválaš bargguin. Odne lea dilli earálágán go eanemus áigi manná skuvlavázzimii, ja mánáin leat maiddái ollu astoáiggefálaldagat.

Čállosa váldogažaldat lea leamaš guorahallat mo máhttofievrrideapmi odne dáhpáhuvvá boazodoalus go mánáid lunddolaš oahpaheapmi johtima ja beaivválaš bargguid bokte boazodoalus lea unnon, manjá go 9-jagi skuvlla ásaheavvui 1960-loguin mii dál lea šaddan 10-jagi skuvlan. Máhtut maid mánát ovdal ohppe boazodoalus, leat dattetge seamma dehálaččat odne go dalle ledje. Čilgehussan dasa lea ahte boazodoalu iežas ásaheavvut nugo báike- ja siidadoallu bisuhuvvojit. Go organiserenmálle bisuhuvvo, de bisuhuvvojit maiddái dávjá seamma barggutge.

Boazodoalus leat leamaš iešguđetlágán heiveheamit. Nuorta-Finnmárkkus lea bearrašiin leamaš boazodoalu lassin šibitdállu, maid nissonolbmot fuolahedje. Guovdageainnus ja osiin Kárášjogas lea leamaš nomádalaš boazodoallu, mas olles bearaš jodii siidda mielde. Guovdageainnus ain bohče áldduid 1960-logus, mii lei nissonolbmuid doaimma. Go bohčin heaittihuvvui, de unnui maiddái dárbu nissonolbmuid. Dattetge ii leat mihkkige mii čujuha dasa, ahte bohčima heaittiheapmi lei váldosivvan dasa go nissonolbmot heite johtimis, go ollu nissonolbmot jotke johtit manjá go bohčin nogai.

Sámi boazodoalus lea sihke isida ja eamida bearaš leamaš dehálaš go bargo-oktavuođat galge ásaheavvot. Náittosguimmežat sáhtte ásaheavvut báikedoalu isida siidii dahje eamida bearraša siidii. Boazodoalu sosiála struktuvrrat leat dávgasat ja dat rivdet. Muhto otná lágat sáhttet heittet náittosguimmežiid ásaheavvut báikedoalu eamida siidii, go boazodoalloláhka gáibida ahte dan siiddas masa lea ásaheavvut lea juo ovdalis sierra doallu. Go diehtá man unnán nissonolbmuid leat doallut ja dasa lassin lea maiddái alla ahki dain geain lea doallu, de lea odne unnán jáhkehahti ahte náittosguimmežat ásaheavvut báikedoalu nissonolbmot bearraša siidii.

Rievdadusat servodagas nugo guhkiduvvon skuvlavázzin ja ahte boazosámit ássaheavvut čoaheavvut, guhkidii gaska siidii. Máhttofievrrideapmi mánáide ii dáhpáhuva šat seamma lunddolaččat beaivválaš bargguid bokte. Dattetge leat máhtut seamma dehálaččat dál go ovdal dan sivas go organiserenmálle, barggut ja bargguid čoaheavvut dáhpáhuvvá sullii seammaláhkái go ovdal. Odne leat nissonolbmot boazodoallobearrašiin eanemusat mánáiguin ovttas, ja muhtumat sis maiddái oahpahit mánáide báikedoalu bargguid nugo ávnnasdikšuma ja duoji.

Nissonolbmot maiddáid váldet mánáid mielde siidii, dahje ráhkkanahttet sin vuolgit ealu lusa.

Boazodoallomáhtu dovdomearkkat

Máhttofievrrideapmi lea oassi sosialiseremis boazodollui. Mánát leat ieža aktiivvalaččat mielde hábmemin iežaset dilálašvuoda. Servodaga struktuvrrat sáhttet dattetge leat hehttehussan aktiivvalaš hábmemii. Hehttehusat sáhttet leat nugo skuvla ja eará doaimmat mat leat mielde váikkuheamen dan guvlui ahte mánát eai leat mielde boazodoalu bargguin. Boazodoallomáhttu lea geavatláš máhttu, ja eanaš oassi oahppamis dahkko bargguid, mitalusaid, dárkumiid ja olbmo iežas vásáhusaid bokte. Máhttu lea maiddáid árbevirolaš dainna mearkkašumiin ahte dat sirdášuvvá buolvvas bulvii. Eamiálbmoga organisašuvnnat leat geažuhan, ahte ii leat ahki mii lea dehálemos go lea sáhka árbevirolaš máhtus, muhto lea máhtu háhkan ja dan geavaheapmi mat leat dehálaččat. Boazodoallomáhtu dovdomearkkat leat nanu čanasteamat dilálašvuodaide ja kontekstii, ja danne leage váttis dahkat mearrádusaid čavga njuolggadusaid vuodul. Nuppiid sániiguin daddjon, de lea dilálašvuodta mii bidjá vuodu mearrádusaide.

Ollusat geat leat dutkan sámi mánáid sosialiserema leat čujuhan iešguđetge-lágán oahpahanmálla dovdomearkkaide ja erenoamážit deattuhan oahpahanmáliide mat eai njuolgut mital mánáid maid galgá dahkat. Seamma oahpahanmálla lea maiddáid oidnosis odne, vaikke váhneamat odne eanet go ovdal dárbbášit movttiidahttit mánáid bargat, go dál mánát gessojit maiddáid ollu eará asttuáigge-fálaldagaide. Boazodoalu sosialiseren dahkko maiddáid mitalusaid bokte. Mitalusat leat dávjá čadnon dihto guovlluide, ja leat maiddáid dihto ja dávjá oahpes olbmot geat leat vásihan dápáhúsaid man birra mitaluvvo. Guovlluin dasto leat dieđut ja máhtut. Go mánáid sosialiseren omd. geasseorohagaide dápáhuvvá maiddáid mitalusaid bokte, de guovllut ealáskahttojuvvojit. Dávjá sisttisdoallet mitalusat maiddáid vuoinjalaš dieđuid, ja nu mitalusat doibmet rávan mo olmmoš galgá láhttet go vánddarda luonddus dahje doaibmá eará olbmuid searvis. Mánáid eallínádejuvvo hábmejuvvo dainna lágiin maiddáid mitalusaid bokte.

Mánát váldojuvvojit árrat mielde dohko gos barggut dahkkojuvvojit, nu ahte galget fuomášit sihke elliid ja mearkkaid luonddus. Mánát ohppet go ollesolbmot čujuhit dilálašvuodaide, mat sáhttet leat eatnamat, bohccot ja duovdaga mearkkat. Ilbmudusa masa čujuhuvvo, válddahallá maiddáid sániiguin. Giela haga ii bállo birge jus galgá gulahallat earáiguin. Dađi mielde go mánát leat oahppan gulahallat almmáge ollesolbmuid čujuhemiid haga, de sáhttet maiddáid gulahallat earáiguin nu ahte eai dárbbáš leat lahka dahje oaidnit dan man birra ságastallojuvvo. Dattetge lea váttis oahppat giela jus mánáid ii beasa ieš oaidnit, dovdat ja guoskkahit dan mii namahuvvo. Sámeielas lea rikkis ja dárkilis sátnehivvodat duovdagiid, váriid, muohttaga, siivvu ja bohcco namahusaid hárrái.

Mánáid oahpaheamis deattuhuvvo, ahte mánát galget ieža beassat vásihit guovlluid, oahppat dain ja dovdat gullevašvuoda guovlluide. Leat guokte doahpaga maid mánát boazodoalus vuosttažettiin fertejit hálddašit. Doahpagat leat *dovdat* ja *deaivat*. Mánát galget omd. oahppat dovdat geannuid, maiddá dalle go leat amas guovlluin. Goappašat doahpagat eaktudit ahte mánát ieža leat aktiivvalaččat oassálastimin, jus galget hálddašit dovdama ja deaivama. Mánná ii hálddaš dovdama ja deaivama earáid muitaleami bokte, nugo ahte mo galgá vánddardit iešguđetlágán eatnamiin ja heajos dálkin. Mánná ferte ieš beassat vásihit ja dan dahká dalle go lea guovlluin, ja easkka dalle oahppá vánddardit okto duovdagis. Nu mánát biddjojit dilálašvuodaide main galget nákcet čoavdit hástalusaid okto. Mánát galget oahppat dovdat bohcco mearkkaid, guovlluid ja bohcco luonddu. Sii galget oahppat dovdat goas boazu johttá, ja dovdat bohcco miela iešguđetge dálkkiid oktavuodas.

Mánát galget sáhttit vánddardit vaikke eai leat ovdal leamaš justa seamma guovllus. Diekkár máhtuide eai leat čielga njuolggadusat mo čuolmmaid čoavdá. Leat dilálašvuodát ja konteaksta mat bidjet rámmaid dasa makkár čoavddus välljejuvvo. Dákkár máhttu spiehkasta čuolbmačoavdimis skuvllain, gos čuolmmat dávjá čovdojuvvojit čielga njuolggadusaid vuodul. Čuolbmačoavdin skuvllas ii leat čadnon kontekstii, mii mielddisbuktá ahte olmmoš gii áigu čoavdit čuolmma sáhttá leat guhkkinn eret dan dilálašvuodas gos hástalus dahje váttisvuohtha lea. Skuvlaoahpus gávdná maiddá dávjá vástádusa gažaldagaide čoavddagirjjis. Veahkkeneavvu mii dárbbášuvvo čoavdit váttisvuodaid boazodoalus, oazžu olmmoš go oassálastá dilálašvuodain. Čoavddus gávdnoge dilálašvuodas, muhto eaktu lea ahte olbmossat leat vásáhusat, árvvoštallanattáldat ja čehppodat dahkat heivvolaš mearrádusaid juohke dilálašvuodas. Seammás go oahppá dallego ieš čoavdá čuolmmaid, de oahppá maiddá bohccuin. Oahppan dahkko go mánát fertejit doahhtalit bohcco, nugo omd. ahte bohccot sáhttet bieđganit jus olmmoš ii leat astan vuordit dassáži go eallu lea áibbas bisánan ovdal go guođđela ealu.

Máhtu mearkkašupmi

Árbevirolaš máhtut leat oazžugoahán beroštumi almmolaš oktavuodain. Boazodoallomáhttu maiddá adnojuvvo árvvusin, ee. dan dihtii go dasa lea dárbu birasgáhttema dáfus. Jearaldat lea mo servodat áigu váldit vuhtii máhtu ja sihkkarastit ahte dat fievrividuvvo viidásut, go odne ii sáhte šat dáhkidit ahte máhtut háhkkojuvvojit beaivválaš bargguid oktavuodas nugo lei dábálaš 40 jagi dás ovdal.

Vaikke nissonolbmuin boazodoalus leat leamaš iešguđetlágán heiveheamit ja sii leat maiddá dat joavku masa rievdadusat leat čuohcan garrasepmosit, de dat ii mearkkaš ahte sis eai leat boazodoallomáhtut. Go nissonolbmot sirdet isida siidii maŋná go náitalit, de čuvvot ollu máhtut sin mielde. Ođđa siiddas ohppet nissonolbmot dovdat maiddá ođđa guovlluid ja sosiálalaš dilálašvuodaid. Sii sáhttet

buohtastahttit ja oaidnit erohusaid sin mánnávuođa siidda ja dan ođđa siidda gaskka masa ásaiduvvet. Go oahpahit mánáid, de sáhttet oaidnit vuostálasvuodaid iežaset mánnávuođa siidii, ja nu maiddáii viidu máhtovuodđu. Seammás lea maiddáii čielggas ahte ovddeš áigge nisssonolbmuid ektui geat bohče áldduid ja guođohedje bohccuid, de otná nisssonolbmui eai leat šat seamma ollu máhtut bohccuid ja eatnamiid hárrái, go ollu boazodoallomáhtut leat geavaheami duohken. Jus olbmot eai geavat dahje bargga duovdagiin, de jávkagoahtá maiddáii máhttu.

Vuogit mo máhttofievrrideapmi dáhpáhuvvá boazodoalus, leat mánnga dáfus earálágánat go dábálaš oahpaheamis mii lea skuvllain. Boazodoalu máhttofievrrideamis lea holistalašvuolta vuodđun, mii máksá ahte oahpaheapmi ii leat juhkkjuvvon fágaide. Go mánná omd. oahppá čuohppat gámasuinniid, de oahppá maiddáii goas jagis lea buoremus čuohppat, maid galgá erenoamážit geahččat gávdnan dihtii šattolaš suoidneeatnamiid, oahppá guovlluid báikenamaid, guovllu historjjá, olbmuid birra geat leat ovdal geavahan guovllu ja nu ain. Ollu oahpaheamis lea čadnon mánáid iežaset beroštumiide, muhto sii maiddáii movttiidahhttojuvvojit oassálastit bargguin. Movttiideapmi sáhtta leat omd. go mánnái muitaluvo, ahte bargu maid son dahká boahtá alccesis ávkin.

Go boazodoallomáhttu lea oassin árbevirolaš máhtus, de lea váttis govahallat, ahte skuvla okto sáhtta gokčat dan oahpahusa mii lea báike- ja siidadoalus. Máhttu lea daid olbmui geat beaivválaččat leat boazodoalus, ja nu maiddáii dihtet buoremusat makkár máhttui lea dárbu jus galgá hálddašit boazodoalu. Árbevirolaš máhttu rievda áiggiid čađa, ja danne sáhtta olmuide geat eai leat boazodoalus čadnat, leat váttis ođasmahttit máhtuideaset. Boahtteáiggi hástalus lea gávdnat čovdosiid dasa mo boazodoallomáhttu sáhtta áimmahuššat.

Mánát leat eanaš áigge skuvllas, ja danne lea lunddolaš ahte boazodoallu ovttas skuvllain gávnnašii čovdosiid dasa mo máhttofievrrideapmi sáhtta sihkkarastot boahtteáiggis. Go skuvllat álget čakčat, de leat maiddáii seammás ollu doaimmat boazodoalus. Dán áigge omd. čohkkejit ealu ja njuovadit gávpečoraggiid, muhto eanaš mánát šaddet sirdit ovttas etniiguin siseatnamiidda skuvlavázzima geažil. Vaikke leat mánnga sajis skuvllat riddoguovlluin gos ealut leat go skuvllat álget čakčat, de sáhtta leat váttis mánáide vázzit doppe go skuvllat eai leat heivehuvvon sámegeielat mánáide. Árbevirolaš máhttu gaskkusteami hárrái lea dehálaš geavahit dávggasvuođa. Skuvla lea ásahus mas leat čielga rámát ja áigeplánat, ja máhttofievrrideapmi boazodoalus lea fas jagi áiggi duohken. Dálki, siivvut ja guohtun mearridit goas ja gos bargu dahkko. Lea danne dehálaš ahte maiddáii boazodoalu dárbbut váldojuvvojit vuhtii go oahppoplánat ráhkaduovvojit.

Skuvla berrešii maiddáii beroštit gávdnat čovdosiid dasa mo mánát buoremusat oahpašedje árbevirolaš máhtuid. Erenoamážit guoská dat skuvllaide mat čuvvot sámi oahppoplánaid, go sii leat geatnegahtton oahpahit árbevirolaš máhtuid. Livččii danne lunddolaš ahte skuvla ja báikedoalut, gos mánát leat eanaš áigge, ovttas sáhtášedje gávdnat čovdosiid dasa mo máhtuid gaskkustit, ja nu

maiddái leat mielde sihkarastimin ahte boazodoalu árbevirolaš máhtut fievrri-
duvvojit viidáseappot.

Oahpahaneavttut boazodoalus leat rievdan, muhto lea liikkáge vejolaš-
vuohta fievrridit máhtuid boazodoalu mánáide. Erohus ovddežis otnáži lea ahte
odne ferte ollu oahpaheami lágidit dihtomielalaččat plána mielde, go ii sáhte šat
vuordit ahte mánáid oahpaheapmi boazodoalus dahkko seamma lunddolaččat go
ovdal. Muhto jus mánáide ii láchčojuvvo dilálašvuohta oassálastit bargguin, de
bohtet maiddái máhtut jávkat. Skuvla ovttas njunuš eiseválddiiguin sáhttet dattetge
láhčit dilálašvuođa dainnalágiin ahte mánát besset oassálastit boazodoalu
bargguin. Bargu galggašii oažžut árvvu maiddái skuvlla ásaahas ja lohkkot
oahppun seamma dásis go eará máhttu skuvllas. Go árbevirolaš máhttu bajiduvvo
seamma dássái go skuvlamáhttu, de árvu maiddái loktana olles servodagas.

Gáldut

- Agrawal, Arun (1995) Dismantling the Divide Between Indigenous and Scientific Knowledge, *Development and Change Vol. 26*, s. 413–439. Oxford: Blackwell Publishers.
- Aikio, Aimo (2000) *Olbmo ovdáneapmi*. Kárášjohka: Davvi Girji OS.
- Amft, Andrea (2000) *Sápmi i förändringens tid. En studie av svenska samers levnadsvilkår under 1900-talet ur ett genus- och etnicitetsperspektiv*. Doktorsavhandling i samiska studier vid Umeå universitet.
- Andersen, Svanhild (2002) Innledning, *Samiske landskap og Agenda 21. Kultur, næring, miljøvern og demokrati*, Dieđut nr. 1, Svanhild Andersen (doaim.), s. 5–22. Guovdageaidnu: Sámi Instituhtta.
- Andresen, Astri (1991) *Omstillingstid. Nomadisk reindrift i Torne lappmark og Troms 1840-1920*. Institutt for samfunnsvitenskap, Universitetet i Tromsø.
- Balto, Asta (1997) *Sámi mánáidbajásgeassin nuppástuvvá*. Oslo: Gyldendal.
- Basso, Keith H. (1996) *Wisdom sits in places. Landscape and language among the western apache*. New Mexico: University of New Mexico Press.
- Beach, Hugh (1981) *Reindeer-Herd Management in Transition. The Case of Tuorpon Saameby in Northern Sweden*. Doctoral thesis at Uppsala University.
- Beach, Hugh (1982) The Place of Women in the Modern Saameby. An Issue in Legal Anthropology, *Antropologisk forskning, Ymer 82*, Årgang 102, s. 127–142. Svenska Sällskapet för Antropologi och Geografi.
- Berger, Peter L. ja Luckmann, Thomas (1996) *Den samfundsskabte virkelighed. En videnssociologisk afhandling*. Viborg: Lindhardt og Ringhof.
- Bergland, Einar (2005) *Reindrift, omstilling og identitet*. Dieđut nr. 1, Avhandling til dr.philos.-graden. Guovdageaidnu: Sámi Instituhtta.
- Bergstrøm, Grete Gunn (2001) *Tradisjonell kunnskap og samisk modernitet. En studie av vilkår for tilegnelse av tradisjonell kunnskap i en moderne samisk samfunnskontekst*. Hovedoppgave i samfunnsvitenskap. Universitetet i Tromsø.
- Berkes, Fikret (1999) *Sacred Ecology, Traditional Ecological Knowledge and Resource Management*. Philadelphia: Taylor & Francis.
- Bjerkli, Bjørn (1999) Hva er tradisjon? Begrepsbruk, forståelse og rettighetsdebatt, *Norsk ressursforvaltning og samiske rettighetsforhold. Om statlig styring, allmenningens tragedie og lokale sedvaner i Sápmi*, Ivar Bjørklund (doaim.), s. 182–208. Oslo: Gyldendal.
- Bjørklund, Ivar (2004) Saami Pastoral Society in Northern Norway: The National Integration of an Indigenous Management system, *Cultivating Arctic Landscapes. Knowing and Managing Animals in the Circumpolar North*, David G. Anderson ja Mark Nuttall (doaim.), s. 124–135. New York: Berghahn Books.

- Boine, Else (2005) *Fra far til sønn – kjønnsperspektiv og sosial kompetanse i samisk sammenheng*. Hovedoppgave ved Institutt for sosialt arbeid og helsevitenskap, NTNU.
- Briggs, Jean (1992) Mazes of meaning: How a child and a culture create each other, *Interpretive approaches to children's socialisation*. New directions for child development, no. 58. William A. Corsaro ja Peggy J. Miller (doaim.), s. 25–49. San Francisco: Jossey Bass.
- Buljo, Karen Marie Eira (2002) Mu kultureanadagat, *Samiske landskap og Agenda 21. Kultur, næring, miljøvern og demokrati*, Dieđut nr. 1, Svanhild Andersen (doaim.), s. 136–155. Guovdageaidnu: Sámi Instituhtta.
- Bye, Lilian (1939) *Finner i Finnmark*. Oslo: Aschehoug.
- Collinder, Björn (1932) *Lapparna. Deras kultur och arbetsliv*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Connerton, Paul (1989) *How societies remember*. Cambridge: University Press.
- Corsaro, William A. (1997) *The sociology of childhood*. London: Pine forge press.
- Dei, George J. Sefa, Hall, Budd L, ja Rosenberg, Dorothy Goldin (2000) Introduction, *Indigenous knowledges in global contexts. Multiple readings of our world*, George J. Sefa Dei, Budd L Hall, ja Dorothy Goldin Rosenberg, s. 3–17. Toronto: An OISE/UT in association with University of Toronto Press.
- Demant-Hatt, Emilie (1913) *Med Lapperne i Høiffjeldet*. Stockholm: Nordiska Bokhandel.
- von Düben, Gustaf (1977) [1873] *Om Lappland och Lapparne, företrädesvis de svenske*. Stockholm: Gidlunds.
- Eikjok, Jorunn (1989) *Kvinner og menn mellom to verdener. Samisk kvinne- og mannsidentitet i endring*. Hovedoppgave i samfunnsvitenskap, Universitetet i Tromsø.
- Eikjok, Jorunn (1990) *Kvinner og menn mellom to verdener. Samisk kvinne- og mannsidentitet i endring, Samiske kvinner*, Ottar 2, s. 15–22. Populærvitenskapelig tidsskrift fra Tromsø Museum, Nr. 180.
- Eira, Elle Marit (2004) *Juolggis gihtii – giedas juolgái. Njuovvanproseassa váikkuhus gámasdujiide*. Duodjeváldofága Sámi allaskuvllas, Guovdageainnus.
- Eira, Nils Isak (1994) Sápmelaš boazodoallu, *Bohccuid luhtte*, Nils Isak Eira (doaim.), s. 8–23. Guovdageaidnu: DAT.
- Elgström, Ossian (1922) *Karesuando Lapparna. Etnografisk skisser från Köngämä och Lainiovuoma 1916–1919*. Stockholm: Åhlén & Åkerlunds förlags.
- Enoksen, Ragnhild (1998) Kunnskapstradisjoner i reindrifta – den uformelle kunnskapen, vedlegg 8, *Kunnskap og kompetanse i indre Finnmark. Bakgrunn, behov og tiltak*, Dieđut nr. 5, Einar Bergland (doaim.), s. 436–476. Guovdageaidnu: Sámi Instituhtta.

- Finnmárkku fylkkagiella (1994) *Sámenissoniid eallindilli/Samiske kvinners livs-
vilkår*. Konferanssa ráporta. SAS Kárášjoga hoteallas 8. ja 9. b. njukčamánu
1994.
- Gaup, Káren Elle (2005) *Silisávži. Landskap, opplevelser og fortellinger i et
samisk-norsk område i Finnmark*, Dieđut nr. 2. Guovdageaidnu: Sámi
Instituhtta.
- Guttorm, Gunvor (1996) *Ávkkástallat eallilan duojáríid čehppodaga skuvllas*. SA-
raporta nr. 2. Guovdageaidnu: Sámi allaskuvla.
- Guttorm, Gunvor (2001) *Duoji bálgat – en studie i duodji. Kunsthåndverk som
visuell erfaring hos et urfolk*. Avhandling til dr.art.-graden. Det humanistiske
fakultet, Institutt for kunsthistorie, Universitetet i Tromsø.
- Henriksen, Georg (1994) Det sirkumpolare området, *Fjern og nær. Sosial-
antropologiske perspektiver på verdens samfunn og kulturer*, Signe Howell ja
Marit Melhus (doaim.), s. 197–216. Oslo: Gyldendal.
- Henriksen, Tore (2002) Miljøvern og urfolks tradisjonelle kunnskap. To sider av
samme sak?, *Samiske landskap og Agenda 21. Kultur, næring, miljøvern og
demokrati*, Dieđut nr. 1, Svanhild Andersen (doaim.), s. 171–187. Guovda-
geaidnu: Sámi Instituhtta.
- Hirvonen, Vuokko (1998) *Sámeeatnama jienat. Sápmelaš nissonolbmo bálggis
girječállin*. Guovdageaidnu: Vuokko Hirvonen & DAT O.S.
- Hirvonen, Vuokko (2003) *Mo sámáidahttit skuvlla? Reforpma 97 evalueren*.
Kárášjohka: ČálliidLágádus.
- Hoëm, Anton (1976a) *Makt og kunnskap*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hoëm, Anton (1976b) *Yrkesfelle, sambygding, same eller norsk*. Oslo:
Universitetsforlaget.
- Ingold, Tim (2000a) The temporality of the landscape, *The perception of the
environment. Essays in livelihood, dwelling and skill*, s. 189–208. London:
Routledge.
- Ingold, Tim (2000b) Culture, nature, environment. *The perception of the environ-
ment. Essays in livelihood, dwelling and skill*, s. 13–26. London: Routledge.
- Ingold, Tim (2003) There is one: How an ecological approach can obviate the
distinctions between body, mind and culture. *Imagining nature. Practices of
cosmology and identity*, Andreas Roepstorff, Nils Bubandt ja Kalevi Kull
(doaim.), s. 40–55. Aarhus university press.
- Jefimenko, A. I: (1878) *Juridičeskie obyčai loparej*. Zapiski Imperatorskoqo
Russkogo Geografičeskogo obščestva po otdeleniju etnografii 8. St. Peterburg.
- Jernsletten, Jorunn (2000) *Dovletje jirreden. Kontekstuell verdiformidling i et sør-
samisk miljø*. Hovedfagsoppgave i religionsvitenskap. Institutt for Religions-
vitenskap, Universitetet i Tromsø.
- Jernsletten, Nils (1997) Sami Traditional Terminology: Professional Terms
Concerning Salmon, Reindeer and Snow, *Sami Culture in a New Era. The*

- Norwegian Sami Experience*, Harald Gaski (doaim.), s. 86–108. Kárášjohka: Davvi Girji OS.
- Joks, Solveig (2000) *Tradisjonelle kunnskaper i bevegelse. Om kontinuiteten i reindriftas praksiser*. Hovedoppgave i sosialantropologi. Institutt for sosialantropologi, det samfunnsvitenskapelige fakultet. Universitetet i Tromsø.
- Joks, Solveig (2001) *Boazosámi nissonolbmot, guovddážiis báike- ja siidadoalus muhto vajálduvvon almmolaččat*, Dieđut nr. 5. Guovdageaidnu: Sámi Instituhtta.
- Joks, Solveig (2005) Boazodoalu nissonolbmot – oaidnemeahtun geađejuolgi, *Sámi dieđalaš áigečála, 01*, Johanna Ijäs, Mákká Regnor ja Nils Oskal (doaim.), s. 39–56. Guovdageaidnu - Romsa: Sámi allaskuvla, Sámi Instituhtta, Romssa universitehta Sámi dutkamiid guovddáš.
- Kalland, Arne (2000) Indigenous knowledge: Prospects and limitations, *Indigenous Environmental Knowledge and its Transformations. Critical Anthropological Perspectives*, Roy Ellen, Peter Parkes ja Alan Bicker (doaim.), s. 319–331. Australia: harwood academic publishers.
- Karlsen, James (2004) *Evaluering av kvinnerettede tiltak i reindriftsnæringen*, Prosjektrapport nr. 36. Kristiansand: Agderforskning.
- Karlstad, Stig et.al. (2002) *Kvinner i reindrifta*, Samarbeidsrapport NIBR/Norut Samfunn. Oslo: NIBR.
- Komissar, Mariann, Møystad, Mari ja Rognlie, Kate (1987) *Kvinnens stilling i reindriftsnæringen. "Har det norske samfunnets lov- og regelverk påført reindriftskvinnene likestillingsproblemer i nyere tid?"* Prosjektarbeid for Kommunal- og Arbeidsdepartementet. Oslo: Rådet for Arbeidslivsstudier, Universitetet i Oslo.
- Kramvig, Britt (1999) I kategorienes vold, *Samer og nordmenn*, Harald Eidheim (doaim.), s. 117–140. Oslo: Cappelen akademisk forlag.
- Landbruks- og matdepartementet (2004) Rapport fra arbeidsgruppe – *Kvinnenes situasjon i reindriften/Nissonolbmuid dilálašvuohta boazodoalus*.
- Mjaatvedt, Svein (1988) Sosialiseringselementer i samiske barns oppvekstvilkår, *Dugnad*. Tidsskrift for etnologi 2-3. Sosialisering, 47–61.
- Nergård, Jens-Ivar (1994) *Det skjulte Nord-Norge*. Oslo: Gyldendal.
- Nergård, Jens-Ivar (1997) De samiske grunnfortellingene. En kulturpsykologisk skisse, *Filosofi i et nordlig landskap, Jakob Meløe 70 år*. Ravnetrykk nr. 12. Anniken Greve ja Sigmund Nettet (doaim.), s. 68–80. Tromsø: Universitetsbiblioteket i Tromsø.
- Nergård, Jens-Ivar (2006) *Den levende erfaring. En studie i samisk kunnskaps-tradisjon*. Oslo: Cappelen akademisk forlag.
- Nilsen, Ragnar ja Mosli, Jens Halvdan (1994) *Inn fra vidda. Hushold og økonomisk tilpasning i Guovdageaidnu 1960-1993*. Guovdageaidnu: Bajos.
- Nystad, Inger Marie Kristine (2003) *Mannen mellom myte og modernitet*. Nesbru: Vett & Viten.

- Oskal, Nils (2000) On nature and reindeer luck, *Rangifer, Research, Management and Husbandry of Reindeer and other Northern Ungulates*. No. 2-3,-Vol. XX, s. 175–180. Tromsø: Nordisk Organ for Reinforskning (NOR).
- Oskal, Nils ja Sara, Mikkel Nils (2001) Reindriftssamiske sedvane og rettsoppfatninger om land. *Reindriften i Finnmark. Rettshistorie 1852 – 1960*, Kirsti Strøm Bull, Nils Oskal ja Mikkel Nils Sara (doaim.), s. 280–334. Oslo: Cappelen Akademisk forlag.
- Paine, Robert (1994) *Herds of the tundra. A portrait of Saami reindeer pastoralism*. Washington: Smithsonian Institution Press.
- Pehrson, Robert N. (1957) *The bilateral network of social relations in Könkämä lapp district*. Indiana university publications slavic and east European series, volume 5. Bloomington: Indiana university.
- Pelto, Pertti J. (1962) *Individualism in Skolt Lapp Society*. Kansatieteellinen Arkisto 16. Suomen muinaismuistoyhdistys. Helsinki.
- Pogadaeva, Maria Petronova (1999) Confident about their own future, *Woman in an Northern Landscape*, Sylvia Inez Liljegren (doaim.), s. 85–88. Steigen: Forlaget Nora.
- Ravna, Øyvind (2002) *Kampen om tundraen. Nenetserne og deres historie*, Dieđut nr. 4. Guovdageaidnu: Sámi Instituhtta.
- Rolf, Bertil (1995) *Profession, Tradition och Tyst Kunskap*. Nora: Bokförlaget Nya Doxa.
- Rudie, Ingrid (1995) Livsløp som dimensjon i kulturell reproduksjon, *Norsk antropologisk tidsskrift 1*, s. 53–69. Oslo: Universitetsforlaget.
- Saijets, Maiju (2000) *Eadni, badjeolmmoš dahje duojár? Diskursaanalyhtalaš dutkamuš golmma badjenissona jearahallamiin*. Sámegiela ja –kultuvrra pro gradu bargu. Suoma ja sámegiela juogus Oulu universitehta.
- Sara, Anders ja Karlstad, Stig (1993) *Boazodoallu Oarje-Finnmárkkus – rievda-deapmi, ovdánahttin vai loahpaheapmi – Jearahallandutkamuš boazodoallo-álbmoga gaskkas Guovdageainnu suohkanis*, Dieđut nr. 3. Guovdageaidnu: Sámi Instituhtta/NIBR.
- Sara, Mikkel Nils (1994) Eatnamat, *Bohccuid luhtte*, Nils Isak Eira (doaim.), s. 26–53. Guovdageaidnu: DAT.
- Sara, Mikkel Nils (2001) *Boazu lea biekká buorri. Guovdageainnu guovllu boazodoallovuogit*. Kárášjohka: Davvi Girji.
- Sara, Mikkel Nils (2003a) Boazosápmelaččaid vuoddoárvvut. Muhtun váldočujuhusat, *Árvvut, Árvo, Vierhtie, Samiske verdier*, Edel Hætta Eriksen (doaim.), s. 93–97. Kárášjohka: Davvi Girji.
- Sara, Mikkel Nils (2003b) Árbevirolaš sámi dieđut ja máhtut sámi vuoddo-skuvllas, *Sámi skuvla plánain ja praktihkas. Mo dustet 097S hástalusaid? Reforpmá 97*. Vuokko Hirvonen (doaim.), s. 121–138. Kárášjohka: ČálliidLágádus.
- Schøyen, Carl (1924) *I Sameland*. Kristiania: Gyldendalske Bokhandel.

- Sikku, Olov J & Torp, Eivind (2004) *Vargen är värst. Traditionell samisk kunskap om rovdjur*. Uddevalla: Jamtli förlag/Jämtlands läns museum.
- Smith, Linda Tuhiwai (1999) *Decolonizing Methodologies. Research and indigenous peoples*. London: Zed Books Ltd.
- Smith, P.L. (1938) *Kautokeino og Kautokeino-lappene. En historisk og ergologisk regionalstudie*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Serie B XXXIV. Oslo: Aschehoug.
- Solem, Erik (1920) Retsopfatninger blandt finnene, *Kulturverdier hos Norges finner*, J. Otterbech (doaim.), s. 15–40. Kristiania: Aschehoug.
- Solem, Erik (1970) [1933] *Lappiske rettsstudier*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Svensson, Tom G. (1985) *Asa Kitok och hennes döttrar. En studie om samisk rotslöjd*. Acta Lapponica 21. Nordiska Museet.
- Tuisku, Tuula (2001) The Displacement of Nenets Women from Reindeer Herding and the Tundra in the Nenets Autonomous Okrug, Northwestern Russia. *Acta Borealia* 2, s. 41–60.
- Turi, Johan (1987) [1910] *Muitalus sámiid birra*. Jokkmokk: Sámi Girjjit.
- Vorren, Ørnulv ja Manker, Ernst (1957) *Samekulturen en oversikt*. Tromsø museum.
- Zorgdrager, Nellejet (1997) *De rettfærdiges strid. Kautokeino 1852*. Nesbru, Oslo: Vett & Viten i samarbeid med Norsk folkemuseums samiske samlinger.

Muđui gáldut

- Aftonbladet áviisa čakčamánu 21. b. 2005, jearahallan Maria Kråik.
- Máhte Máret – Marit Sara Eira lohkkid čálus Áššu áviissas, guovvamánu 3. b. 2004.
- Lov om reindrift av 1978.
- .

Čoahkkáigeassu

Girji guorahallá mo mánát odne ohppet árbevirolaš máhtuid boazodoalus go eai jođe šat siidda mielde seamma ollu go sullii 40 jagi áigi dahje go 9-jagi skuvla álggahuvvui. Guorahallan lea dahkkon Guovdageainnus, ja dasa lassin leat maiddáid dieđut eará boazodoalloguovlluin.

Boazodoalu nisssonolbmot leat odne guovddázis bajásgeassimin mánáid boazodollui go mánát leat eanaš áigge etniid luhtte skuvlaváccedettiin. Albmát leat dat geat dávjjimusat leat siidadoalus. Ovddeš árbevirolaš siiddastallan mas olles bearaš jodii ovttas, lea nohkan, muhto boazodoalu iežas siskkáldas organiseren lea dattetge bisuhuvvon mealgat muddui rievddakeahhtá nugo siidadoalut ja báikedoalut. Seammás go organiserenmálle bisuhuvvo, de doaimmahuvvojit maiddáid seamma barggut nugo guođoheapmi, gárddástallamat, bohccoávdnasiid dikšun ja dasa lassin duddjon. Organiserema ja bargguid mielde čuvvot máhtut, ja nu leage dárbblaš daid fievrridit ođđa buolvvaide.

Boazodoalu heiveheamit leat leamaš iešguđetlágánat iešguđetge guovlluin. Nuorta-Finnmárkkus omd. leat nisssonolbmot leamaš smávvdálolaččat lassin boazodollui juo 1900-logu álgogeahčen. Guovdageainnus ja báikkuid Kárášjogas lea leamaš nomádaeallin mas olles bearaš lea johtán siidda mielde, gitta 1900-logu gaskkamuddui. 1960-logus huksegohte boazosámit dáluid čoahkkebáikkiide Guovdageainnus ja 9-jagi skuvla álggahuvvui. Mánát šadde eanaš áigge leat skuvllas, ja eatnit maiddáid ássagohte čoahkkebáikkiide. Mánáid lunddolaš oahppan beaivválaš bargguid bokte unnui.

Mánát ohppet dávjá bargguid bokte daid guovlluin gos boazodoallu doaimmahuvvo. Eatnit boazodoalus leat guovddázis máhttofievrrideamis go mánát leat eanaš áigge sin luhtte báikedoaluin. Dávjá leat maiddáid eatnit lágideamen mánáid siidadollui. Boazodoalu siskkobealde leat iešguđetlágán máhtut go dilálašvuodát leat mánggalágánat. Suolohasain lea mearra maid rasttildit ja mii dagaha ahte sii dárbbášit earálágán máhtuid go omd. nannánorohagat. Boazodoallomáhttu lea máhttu maid dávjá ferte oahppat doppe gos doaibma lea, go dilálašvuodát gáibidit iešguđetlágán čovdosiid. Olmmoš vásihage dilálašvuodaid mat eai leat ovttalágánat, ja nu eai gávdnoge čavga njuolggadusat álo dasa mo čoavdit čuolmmaid. Oahpaheapmi láchčojuvvo nu ahte mánná beassá ieš vásihit dilálašvuodaid ja oahppat oaidnima bokte gávdnat čovdosiid. Boazodoalus leage dehálaš oahppat oaidnit, dovdat ja dádjadit. Seamma láchkái go muitalusat ja diiddat eai leat njuolggosánálaččat, de maiddáid oahppan dávjá dáhphuvvá geažideami bokte. Muitalusat ja diiddat doibmet morálalaš neavvun mánáide, ja muitalusaid bokte ealáskahttojuvvojit guovllut, ja olbmot geat leat mielde muitalusain muittašuvvojit. Boazodoalu giella lea mávssolaš go omd. okta sátni sáhtá sisttisdoallat oalle dárkilis čilgehusa. Mánná oahppá buoremusat go lea

doppe gos barggut doaimmahuvvojit. Sámeielas leatge ollu sánit mat gusket duovdagiidda ja main leat dárkilis čilgehusat nugo omd. bohcco ealiheamis ja johtolagas. Giella doaibmá maid gulahallamis, jus dan ii hálddaš de geanohuhtá dat gulahallama eará boazobargiiguin.

Boazodoallomáhttu lea árbevirolaš máhttu, ja dan dovdomearka lea ee. ahte mánggalágan máhtut sáhttet oahpahuvvot oktanaga. Vuoiŋjalaš máhttu omd. sáhtá oahpahuvvot geavatlaš bargguid olis. Nubbi dovdomearka lea ahte máhttu fievrriduvvo doppe gos barggut doaimmahuvvojit. Dát bealit dagahit ahte lea veadjemeahttun fievrridit boazodoalu ollislaš oahpaheami skuvlii. Boazodoallo-máhtut leat dattetge dehálaččat doallevašvuođa geažil, ja servodat berrešii danne ságastallat mo máhtu sealluhit boahtteáiggis.

Summary

The book examines how children, at present, learn the traditional skills needed in reindeer herding, as they no longer follow the herd and the herders – the *siida* – in the same way as about forty years ago when the 9-year-long school – the comprehensive school – was launched. This research has been done in Guovdageaidnu (Kautokeino), but it also contains information from other reindeer-herding areas.

The women who are involved in reindeer husbandry play at present a central role in training children for reindeer herding, since the children mainly stay with their mothers when going to school. Men are the ones who mostly work with the reindeer. The former, traditional way of herding reindeer in which the whole family moved together is no longer practised, but the inner organization of reindeer husbandry, the system of *siidadoallu* and *báikedoallu*⁵ – is, to a great extent, unchanged. With an unchanged organization, the tasks, such as tending the reindeer, round-ups, taking care of all the material that the reindeer yields and making handicraft, also stay the same. The herding skills are learnt through organization and the performing of tasks, and they need to be passed down to new generations.

In different areas, there have been local variations of reindeer herding. In Eastern Finnmark, for example, women were, to some extent, engaged in farming in addition to reindeer herding as early as the beginning of the 1900s. In Guovdageaidnu and in some parts of Kárášjohka (Karasjok), reindeer herding was nomadic in nature and the whole family migrated with the herd until the mid-1900s. In the 1960s, reindeer-herding Sámi began building houses into the villages in Guovdageaidnu and the 9-year-long comprehensive school was launched. Children ended up in being most of the year at school, and mothers also began to settle in the population centres. Children no longer learnt as much in a natural way, by performing every-day tasks.

In reindeer-herding areas, it is typical for children to learn by doing. The mothers who are active in reindeer herding play an important role in passing down the skills to their children, as the children mostly live with them in the population centres. Often, the mothers also do all the preparations so that the children can go to the *siida* and engage in reindeer work.

Because of differences in herding conditions, the skills of the herders vary from place to place. Some herders cross parts of the sea when migrating with their

⁵ *Báikedoallu* refers to the performing of tasks meant to guarantee an independent existence. The household unit has to provide means for its own work and sustenance, while also having to meet work obligations within larger co-operative groups, which are called *siidas*.

herds to islands, and, therefore, they need different kinds of skills than the herders who stay on the mainland. The reindeer-herding knowledge consists of skills that one often needs to learn on the spot where the activities take place, as the conditions determine how to proceed. Indeed, conditions vary, and, therefore, it is not possible to decide in advance how to solve problems. Learning happens so that children are themselves involved in the different situations; thus, they learn, through experience, to find solutions. Indeed, it is important in reindeer herding to learn to see, know, cope and find one's way. In the same way as narratives and beliefs tell nothing explicitly, learning also happens often through tips and hints. Stories and beliefs function as moral guidance for children, and, through narration, places become alive and people who are part of the stories are remembered. The language used in reindeer herding is important, as one word can, for example, contain an explanation that is rich in detail. A child learns best by being around when activities take place. The Sámi language abounds in words that are connected with and explain in detail the landscape and, for example, the care and routes of the reindeer. Language is also a means of communicating: not knowing it makes it harder to communicate with other herders.

Reindeer-herding knowledge is traditional knowledge, and one of its characteristics is that a variety of skills can be taught simultaneously. For example, spiritual knowledge can be taught in connection with practical work. Another characteristic is that skills are passed down through doing. Therefore, it is impossible to train people for reindeer herding just at school. Still, in terms of sustainable development, reindeer-herding knowledge is important, and, thus, we should discuss how to maintain this knowledge in future.

Translated by Kaija Anttonen